। श्रीरस्तु ।

RÎ BÂLAMANÔRAMÂ

WITH

SIDDHÂNTA KAUMUDÎ

A NEW EDITION.

MAINLY BASED ON THE VARIOUS READINGS PREVALENT IN SOUTHERN INDIA, CRITICALLY EXAMINED BY PUNDITS.

UTTARÂRDHAM.

॥ श्रीबालमनोरमा ॥

। सिद्धान्तकौमुदीसहिता ।

दाक्षिणात्यानेकमहनीयकोशस्थपाठानुसारेण विद्वद्भिः सम्यक् परिशोधिता ।

॥ उत्तरार्धम् ॥

EDITED AND PUBLISHED BY

S. CHANDRASEKHARA SASTRIGAL,
TEPPAKULAM, TRICHINOPOLY.

PRINTED BY BR. JOSEPH S.J.,
AT THE ST. JOSEPH'S INDUSTRIAL SCHOOL PRESS, TRICHINOPOLY.

1911.

of 48 pp. 8 Annas.]

३२०८ । समि मुष्टौ । (३-३-३६)

मल्लस्य संग्राहः । 'मुष्टौ' किम् । द्रव्यस्य संग्रहः ।

३२०९ । परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः । (३-३-३७)

परिपूर्वान्नयतेर्निपूर्वादिणश्च घञ्स्यात्क्रमेण द्यूते अभ्रेषे च विषये । परिणायेन शारान्हन्ति । समन्तान्नयनेनेत्यर्थः । एषोऽत्र न्यायः । उचितमित्यर्थः । 'द्यूताभ्रेषयोः' किम् । परिणयो विवाहः । न्ययो नाशः ।

३२१० । परावनुपात्यय इणः । (३-३-३८)

क्रमप्राप्तस्यानतिपातोऽनुपात्ययः । तव पर्यायः । 'अनुपात्यये' किम् । कालस्य पर्ययः अतिपात इत्यर्थः ।

३२११ । व्युपयोः शेतेः पर्याये । (३-३-३९)

तव विशायः । तव राजोपशायः । 'पर्याये' किम् । विशयः संशयः । उपशयः समीपशयनम् ।

३२१२ । हस्तादाने चेरस्तेये । (३-३-४०)

हस्तादान इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचायः । 'हस्तादाने' किम् । वृक्षाग्रस्थानां फलानां यष्ट्या प्रचयं करोति । 'अस्तेये' किम् । पुष्पप्रचयश्चौर्येण ।

३२१३ । निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः । (३-३-४१)

घञित्यर्थः । 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इत्यप्प्रत्ययस्य वक्ष्यमाणस्यापवादः । **समि मुष्टौ** ॥ समित्युपपदे ग्रहधातोर्घञ् स्यात् मुष्टिविषये धात्वर्थे गम्ये इत्यर्थः । **मल्लस्य सङ्ग्राह इति** ॥ दृढग्रहणं मुष्टिरित्यर्थः । **परिन्योः** ॥ **द्यूते अभ्रेषे चेति** ॥ द्यूतविषये नयने अभ्रेषविषये गमने च विद्यमानादित्यर्थः । अचोऽपवादः । शारान् अक्षान् । **एषोऽत्र न्याय इति** ॥ अभ्रेषेण वर्तनमित्यर्थः । उचितस्यार्थस्य अनपचारः अभ्रेषः । तदाह । **उचितमिति** ॥ **परावनुपात्यय इणः** ॥ परौ उपपदे इण्धातोर्घञ् अनुपात्यये गम्ये इत्यर्थः । **तव पर्याय इति** ॥ अनतिक्रमणमित्यर्थः । **कालस्य पर्यय इति** ॥ अतिक्रम इत्यर्थः । तदाह । **अतिपात इति** ॥ **व्युपयोः शेतेः** ॥ वि, उप, इत्युपपदयोः शीङ्धातोः घञ् स्यात् पर्याये गम्ये इत्यर्थः, अजपवादः । पर्यायः प्राप्तावसरता । **हस्तादाने** ॥ हस्तादाने गम्ये चिञ्धातोर्घञ् न तु स्तेये इत्यर्थः । ननु वृक्षशिखरमात्रमारुह्य पुष्पापचयं करोतीत्यत्रातिव्याप्तिमाशङ्क्य आह । **प्रत्यासत्तिरिति** ॥ आदेयस्य पुष्पादिद्रव्यस्य भूमिस्थितपुरुषीयहस्तग्रहणयोग्यावस्थितिरित्यर्थः । **पुष्पप्रचयश्चौर्येणेति** ॥ करोतीति शेषः । **निवास** ॥

एषु चिनोतेर्घञ् स्यात् । आदेश्च ककारः । उपसमाधानं राशीकरणं तच्च धात्वर्थः । अन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूताः । निवासे । काशीनिकायः । चितौ । आकायमग्निं चिन्वीत । शरीरे । चीयतेऽस्मिन्नस्थ्यादिकमिति कायः । समूहे, गोमयनिकायः । 'एषु' किम् । चयः । 'चः कः' इति वक्तव्ये आदेरित्युक्तेर्यङ्लुक्यादेरेव यथा स्यादिति । गोमयानां निकेचायः । पुनःपुना राशीकरणमित्यर्थः ।

३२१४ । संघे चानौत्तराधर्ये (३-३-४२)

चेर्घञ् आदेश्च कः । भिक्षुनिकायः । प्राणिनां समूहः संघः । 'अनौत्तराधर्ये' किम् । सूकरनिचयः । स्तन्यपानादौ उत्तराधरभावेन शेरते । सङ्घे किम् । ज्ञानकर्मसमुच्चयः ।

३२१५ । कर्मव्यतिहारे णच्स्त्रियाम् । (३-३-४३)

स्त्रीलिङ्गे भावे णच् ।

३२१६ । णचः स्त्रियामञ् । (५-४-१४)

३२१७ । न कर्मव्यतिहारे । (७-३-६)

अत्र ऐज्न स्यात् । व्यावक्रोशी । व्यावहासी ।

'अकर्तरि च कारके' इति भाव इति चानुवर्तत एव । **अन्ये इति** ॥ निवासचितिशरीरात्मका अर्था इत्यर्थः । **उपाधिभूता इति** ॥ विशेषणभूता इत्यर्थः, अजपवादः । **काशीनिकाय इति** ॥ निचीयते मोक्षोऽत्रेत्यधिकरणे घञ् काशी मोक्षार्जनस्य निवास इत्यर्थः । 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इत्यस्य अव्यवहितयोरेव चजोः प्रवृत्तेरिह कत्ववचनम् । **आकायमिति** ॥ आचीयते इति कर्मणि घञ् । **शरीरे इति** ॥ उदाहरणसूचनमिदम् । **समूहे इति** ॥ उपसमाधानस्योदाहरणसूचनम् । निचीयते राशीक्रियते इति भावे घञ् । ननु निवासचितिशरीरोपसमाधानेषु चः क इत्येवास्तु । चकारस्य ककार इत्यर्थलाभादित्यत आह । **चः क इति वक्तव्य इति** ॥ **पुनःपुना राशीति** ॥ अत्र 'रो रि' इति लोपे 'ढ्रलोपे' इति दीर्घः । **सङ्घे चानौत्तराधर्ये** ॥ चेर्घञिति शेषपूरणमिदम् । चेर्घञ् स्यात् सङ्घे वाच्ये न त्वौत्तराधर्ये इत्यर्थः । उत्तराधरयोर्भावः औत्तराधर्यम् । **प्राणिनां समूहः सङ्घ इति** ॥ व्याख्यानमेवात्र शरणम् । **कर्मव्यतिहारे** ॥ कर्मव्यतिहारः क्रियाविनिमयः परस्परकरणम्, तस्मिन्विषये धातोर्णिच् स्यात् स्त्रीत्वे गम्ये इत्यर्थः । अत्र अकर्तरि च कारके इति तु नानुवर्तते, व्याख्यानादिति बोध्यम् । **व्यावक्रोशीति** ॥ परस्परं निन्दक इत्यर्थः । **व्यावहासीति** ॥ परस्परं हासक इत्यर्थः । उभयत्रापि 'णचः

३२१८ । अभिविधौ भाव इनुण् । (३-३-४४)

आदिवृद्धिः ।

३२१९ । अणिनुणः । (५-४-१५)

'इनण्यनपत्ये' (सू १२४५) स्वभावतः पुंलिङ्गे, सांराविणं वर्तते ।

३२२० । आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः । (३-३-४५)

'अव' 'नि' एतयोर्ग्रहेर्घञ्स्यात् शापे । अवग्राहस्ते भूयात् । अभिभव इत्यर्थः । निग्राहस्ते भूयात् । बाध इत्यर्थः । 'आक्रोशे' किम् । अवग्रहः पदस्य । छेदः पदस्येत्यर्थः । निग्रहश्चोरस्य । निरोधश्चोरस्येत्यर्थः ।

३२२१ । प्रे लिप्सायाम् । (३-३-४६)

पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः । अन्यत्र पात्रप्रग्रहः ।

३२२२ । परौ यज्ञे । (३-३-४७)

उत्तरः परिग्राहः । स्फ्येन वेदेः स्वीकरणम् ।

३२२३ । नौ वृ धान्ये । (३-३-४८)

स्त्रियामञ्' इति स्वार्थिकोऽञ् तद्धितः । 'टिड्ढ' इति ङीप् । **अभिविधौ** ॥ कात्स्न्येंन सम्बन्धः अभिविधिः । तस्मिन् गम्ये इनुण् स्यात् भावेऽर्थे इत्यर्थः । अणिनुण इत्यनेन सूत्रेण इनुणन्तात् अण् तद्धितः स्वार्थिक इत्यर्थः । **आदिवृद्धिरिति** ॥ तद्धितेष्वचामादेरित्यनेनेति शेषः । सांराविन् अ इति स्थिते 'नस्तद्धिते' इति टिलोपमाशङ्क्य प्रकृतिभावं स्मारयति । **इनण्यनपत्य इति** ॥ **स्वभावत इति** ॥ लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भावः । **आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः** ॥ **एतयोरिति** ॥ उपपदयोरिति शेषः । 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इति वक्ष्यमाणस्य अप्प्रत्ययस्यापवादः । अवग्रह इत्यस्य विवरणम् । **छेदः पदस्येति** ॥ पुरोहितमित्यादिसमस्तपदस्य पुरः हितमित्यादि विभज्य पठनमवग्रह इत्यर्थः । अत्र शापानवगमान्न घञ् । निग्रह इत्यस्य विवरणम् । **निरोधश्चोरस्येति** ॥ **प्रे लिप्सायाम्** ॥ प्र इत्युपपदे ग्रहधातोर्घञ् स्यात् लिप्सायामित्यर्थः । 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इत्यपोऽपवादः । **पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुरिति** ॥ भिक्षालाभायेति गम्यते । **अन्यत्रेति** ॥ लिप्सायामगम्यायामित्यर्थः । **परौ यज्ञे** ॥ परि इत्युपपदे ग्रहधातोर्घञ् स्यात् यज्ञे प्रयुज्यमाने इत्यर्थः । 'ग्रहवृदृ' इत्यपोऽपवादः । **उत्तरः परिग्राह इति** ॥ "वसवस्त्वा" इत्यादिमन्त्रैः पूर्वः परिग्राहो वेदेरुक्तः । तदपेक्षया द्वितीय इत्यर्थः । **स्फ्येनेति** ॥ स्फ्यः खड्गाकृतिः दारुमयविशेषः । तेन समन्ताल्लेखया वेदिदेशस्य स्वीकरणं परिग्राह इत्यर्थः । **नौ वृ धान्ये** ॥ नि

'वृ' इति लुप्तपञ्चमीकम्। नीवाराः। 'धान्ये' किम्। निवरा कन्या। क्तिन्विषयेऽपि बाहुलकादप्। प्रवरा सेना, प्रवरा गौरितिवत्। एवञ्च स्त्रीलिङ्गोऽपि।

३२२४। उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः। (३-३-४९)

उच्छ्रायः। उद्यावः। उत्पावः। उद्द्रावः। कथं 'पतनान्ताः समुच्छ्रयाः' इति। बाहुलकात्।

३२२५। विभाषाङि रुप्लुवोः। (३-३-५०)

आरावः—आरवः। आप्लावः—आप्लवः।

३२२६। अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे। (३-३-५१)

विभाषेति वर्तते। देवस्य अवग्रहः—अवग्राहः। देवकर्तृकमवर्षणमित्यर्थः। 'वर्षप्रतिबन्धे' किम्। अवग्रहः पदस्य।

३२२७। प्रे वणिजाम्। (३-३-५२)

प्रे ग्रहेर्घञ्वा वणिजां संबन्धी चेत्प्रत्ययार्थः। तुलासूत्रमिति यावत्। तुलाप्रग्राहेण चरति। तुलाप्रग्रहेण।

३२२८। रश्मौ च। (३-३-५३)

प्रग्रहः—प्रग्राहः।

इन्युपपदे वृधातोर्घञित्यर्थः। 'ग्रहवृदृ' इत्यपोऽपवादः। **नीवारा इति** ॥ 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये' इति दीर्घः। **निवरा कन्येति** ॥ नितरां वरणीयेत्यर्थः। 'ग्रहवृदृ' इत्यप्। ननु प्रवरा कन्येत्यत्र कथमप् स्त्रियां क्तिनः प्रसङ्गात्। नह्यत्र वाऽसरूपविधिः प्रवर्तते। 'अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः विप्रतिषेधेन' इत्युक्तेरित्यत आह। **क्तिन्विषयेऽपीति** ॥ तत्र वृद्धप्रयोगं प्रमाणयति। **प्रवरा सेना, प्रवरा गौरितिवदिति** ॥ ननु 'घञबन्ताः पुंसि' इत्यबन्तस्य पुंस्त्वात् स्त्रीत्वं दुर्लभमित्यत आह। **एवञ्चेति** ॥ उक्तवृद्धप्रयोगादित्यर्थः। लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भावः। **उदि श्रयति** ॥ उत इत्युपपदे श्रि, यु, पू, द्रु, एभ्यः घञित्यर्थः। अजपोरपवादः। **विभाषाङि रुप्लुवोः** ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी। आङि उपपदे रु, प्लु, आभ्यां घञित्यर्थः। अपोऽपवादः। **अवे ग्रहो वर्षे** ॥ अव इत्युपपदे ग्रहधातोर्घञ् वा स्यात् वर्षप्रतिबन्धे इत्यर्थः। पक्षे 'ग्रहवृदृ' इत्यप्। **देवस्येति** ॥ पर्जन्यस्येत्यर्थः। कर्तरि षष्ठी। तदाह। **देवकर्तृकमिति** ॥ **अवग्रहः पदस्येति** ॥ समस्तस्य पदद्वयस्य विच्छिद्य पाठ इत्यर्थः। **प्रे वणिजाम्** ॥ 'ग्रहवृदृ' इत्यपोऽपवादः। **तुलासूत्रमिति** ॥ व्याख्यानादिति यावत्। तुला यष्टा। **रश्मौ च** ॥ प्रे उपपदे ग्रहधातोर्घञ् रश्मावपि वाच्ये इत्यर्थः। चशब्दः उक्तसमुच्चये।

३२२९। वृणोतेराच्छादने। (३-३-५४)

विभाषा प्र इत्येव। प्रावारः—प्रवरः।

३२३०। परौ भुवोऽवज्ञाने। (३-३-५५)

परिभावः—परिभवः। 'अवज्ञाने' किम्। सर्वतो भवनं परिभवः।

३२३१। एरच्। (३-३-५६)

चयः। जयः। 'भयादीनामुपसंख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्' (वा २१९७–९८)। भयम्। वर्षम्।

३२३२। ऋदोरप्। (३-३-५७)

ऋवर्णान्तादुवर्णान्तादप्। करः। गरः। शरः। यवः। लवः। स्तवः। पवः।

३२३३। वृक्षासनयोर्विष्टरः। (८-३-९३)

अनयोर्विपूर्वस्य स्तॄः षत्वं निपात्यते। विष्टरो वृक्ष आसनं च। 'वृक्ष—' इति किम्। वाक्यस्य विस्तरः।

३२३४। ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च। (३-३-५८)

अप्स्यात्। घञचोरपवादः। ग्रहः। वरः। दरः। निश्चयः। गमः। 'वशिरण्योरुपसंख्यानम्' (वा २२०३)। वशः। रणः। 'घञर्थे कवि-

---

वृणोतेराच्छादने ॥ प्रे उपपदे वृधातोर्घञ्वा स्यादाच्छादने इत्यर्थः। पक्षे 'ग्रहवृदृ' इत्यप्। **प्रावार इति** ॥ पट इत्यर्थः। 'उपसर्गस्य घञि' इति दीर्घः। **परौ भुवोऽवज्ञाने** ॥ परि इत्युपपदे अवहेळनवृत्तेर्भूधातोर्घञ् स्यादित्यर्थः। **एरच्** ॥ इवर्णान्ताद्धातोः अच् स्यात् भावे अकर्तरि च कारके इत्यर्थः। घञपवादः। **भयादीनामिति** ॥ भयादीनां सिद्धये भीप्रभृतिधातुभ्यः अच्प्रत्ययस्योपसङ्ख्यानमित्यर्थः। ननु 'एरच्' इत्येव सिद्धे भयग्रहणं व्यर्थमित्यत आह। **नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थमिति** ॥ आदिना ल्युडादिसङ्ग्रहः। अन्यथा परत्वात् क्तादयः स्युः। वाऽसरूपविधिस्तु नात्र भवति। अपवादत्वाभावादिति भावः। **वर्षमिति** ॥ अत्र नपुंसके क्तल्युडादि बाधित्वा अच् अपूर्वो विधीयते। **ॠदोरप्** ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी। ॠत्, उ, अनयोस्समाहारे सौत्रं पुंस्त्वम्। ॠदन्तादुवर्णान्ताच्च अप् स्याद्भावे अकर्तरि च कारके इत्यर्थः। घञपवादः। **ग्रहवृदृ** ॥ ग्रह, वृ, दृ, निश्चि, गम्, एषां द्वन्द्वः। अप् स्यादिति शेषः। **घञचोरिति** ॥ निष्पूर्वाच्चिञः अजपवादः, इतरेभ्यस्तु घञपवाद इति विवेकः। **वशिरण्योरिति** ॥ वार्तिकं घञपवादः अप्। **वश इति** ॥ 'वश कान्तौ।' भावे अप्।

धानम्' (वा २२०४) प्रस्थः। विघ्नः। 'द्वित्वप्रकरणे के कृञादीनामिति वक्तव्यम्' (वा ३४२९)। चक्रम्। चिक्लिदम्। चङ्क्रमः। (चक्रसः)।

३२३५। उपसर्गेऽदः। (३-३-५९)

अप्स्यात्।

३२३६। घञपोश्च। (२-४-३८)

अदेर्घस्लृ स्याद्घञ्यपि च। प्रघसः। विघसः। 'उपसर्गे' किम्। घासः।

३२३७। नौ ण च। (३-३-६०)

नौ उपपदे अदेर्णः स्यादप्च। न्यादः। निघसः।

३२३८। व्यधजपोरनुपसर्गे। (३-३-६१)

अप्स्यात्। व्यधः। जपः। उपसर्गे तु, आव्याधः। उपजापः मन्त्रभेदः।

३२३९। स्वनहसोर्वा। (३-३-६२)

इच्छेत्यर्थः। यद्यपि वशधातुः छान्दसः। तथापि वष्टि भागुरिरित्यादिप्रयोगात् लोकेऽपि प्रयुज्यते इति भावः। **रण इति** ॥ रणन्ति शब्दायन्ते अस्मिन्निति रणस्सङ्ग्रामः। **घञर्थे कविधानमिति** ॥ वार्तिकमिदम्। 'स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्' इति वार्तिकशेषो भाष्ये पठितः। **प्रस्थ इति** ॥ प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन् धान्यानीति प्रस्थः। 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपः। प्रस्नान्त्यस्मिन्निति प्रस्नः। प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा। आविध्यन्त्यस्मिन्नित्याविधम्। 'ग्रहिज्यावयिव्यधि' इति सम्प्रसारणम्, इति सिद्धवत्कृत्य आह। **विघ्न इति** ॥ विहन्त्यस्मिन्मनांसीति विघ्नः। 'गमहन' इत्युपधालोपः। 'हो हन्तेः' इति कुत्वम्। आयुध्यतेऽनेनेत्यायुधमित्यप्युदाहार्यम्। **द्वित्वप्रकरणे इति** ॥ 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति द्वित्वप्रकरणे इत्यर्थः। **के कृञादीनामिति** ॥ कप्रत्यये परे कृञादीनां एकाचः प्रथमस्य द्वे स्त इत्यर्थः। **चक्रमिति** ॥ 'स्थास्ना' इत्यस्य उपलक्षणत्वात् कृञः कः। क्रियते शत्रुवधः अनेनेति विग्रहः। कित्त्वान्न गुणः। द्वित्वम्। अभ्यासकार्यम्। **चिक्लिदमिति** ॥ कः द्वित्वादि। **चङ्क्रम इति**। पूर्ववत्। **उपसर्गेऽदः** ॥ अद इति छेदः। अप् स्यादिति शेषः। उपसर्गे उपपदे अदधातोः अप् स्यादित्यर्थः। घञोऽपवादः। **घञपोश्च** ॥ 'अदो जग्धि' इत्यतः अद इति 'लुङ्सनोर्घस्लृ' इत्यतः घस्लृ इति चानुवर्तते। तदाह। **अदेरिति** ॥ **अपि चेति** ॥ अप्प्रत्यये चेत्यर्थः। **विघस इति** ॥ अतिथिशिष्टमन्नमुच्यते। **घास इति** ॥ "शष्पं बालतृणं घासः" इत्यमरः। **नौ ण च** ॥ णेति लुप्तप्रथमाकम्। **निघस इति** ॥ 'घञपोश्च' इति घस्लृभावः। **व्यधजपोः** ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी। अप् स्यादिति शेषः। व्यध, जप् आभ्यां अप् स्यात्, न तूपसर्ग इत्यर्थः। **उपजापो मन्त्रभेद इति** ॥ पैशुन्यमित्यर्थः। **स्वनहसोर्वा** ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी।

अप् । पक्षे घञ् । स्वनः—स्वानः । हसः—हासः । अनुपसर्ग इत्येव । प्रस्वानः । प्रहासः ।

३२४० । यमः समुपनिविषु च । (३-३-६३)

एष्वनुपसर्गे च यमेरब्वा । संयमः—संयामः । उपयमः—उपयामः । नियमः—नियामः । वियमः—वियामः । यमः—यामः ।

३२४१ । नौ गदनदपठस्वनः (३-३-६४)

अब्वा स्यात् । निगदः—निगादः । निनदः—निनादः । निपठः—निपाठः । निस्वनः—निस्वानः ।

३२४२ । क्वणो वीणायां च । (३-३-६५)

नावनुपसर्गे च वीणाविषयाच्च क्वणतेरब्वा स्यात् । वीणाग्रहणं प्राद्यर्थम् । निक्वणः—निक्वाणः । क्वणः—क्वाणः । वीणायां तु, प्रक्वणः—प्रक्वाणः ।

३२४३ । नित्यं पणः परिमाणे । (३-३-६६)

अप्स्यात् । मूलकपणः । शाकपणः । व्यवहारार्थं मूलकादीनां परिमितो मुष्टिर्बध्यते सोऽस्य विषयः । 'परिमाणे' किम् । पाणः ।

३२४४ । मदोऽनुपसर्गे । (३-३-६७)

धनमदः । उपसर्गे तु, उन्मादः ।

३२४५ । प्रमदसम्मदौ हर्षे । (३-३-६८)

'हर्षे' किम् । प्रमादः । सम्मादः ।

अबिति शेषः । स्वन, हस, आभ्यामब्वेत्यर्थः । **यमः समुप** ॥ सम्, उप, नि, वि, एषां द्वन्द्वः । चकारादनुपसर्गे इति समुच्चीयते । तदाह । **एष्वनुपसर्गे चेति** ॥ **नौ गदनद** ॥ गद, नद, पठ, स्वन, एषां द्वन्द्वः । **अब्वेति** ॥ शेषपूरणमिदम् । **क्वणो वीणायां च** ॥ **नाविति** ॥ नौ उपपदे च तदितरस्मिन्नुपसर्गे असति च वीणाविषयाच्चेत्यर्थः । ननु क्वणश्चेत्येतावता नौ उपसर्गे च क्वण अब्वेत्यर्थलाभात् वीणाविषयादपि क्वणस्सिद्धेः वीणायामिति व्यर्थमित्यत आह । **वीणाग्रहणं प्राद्यर्थमिति** ॥ सोपसर्गार्थमित्यर्थः । **नित्यं पणः** ॥ अबिति शेषः । 'पण व्यवहारे' इत्यस्मान्नित्यमप् स्यात् परिमाणविशेषे गम्ये इत्यर्थः । नित्यग्रहणाद्वाग्रहणन्निवृत्तम् । **व्यवहारार्थमिति** ॥ विक्रयार्थमित्यर्थः । पण्यते विक्रयार्थं बध्यते मुष्टिमात्रमिति कर्मण्यप् । मूलकानां पण इति विग्रहः । **मदोऽनुपसर्ग** ॥ अनुपसर्गे उपपदे मदेरबित्यर्थः । **प्रमदसम्मदौ** ॥ प्रमद, सम्मद, एतावबन्तौ निपात्येते हर्षे

३२४६ । समुदोरजः पशुषु । (३-३-६९)

संपूर्वोऽजिः समुदाये उत्पूर्वश्च प्रेरणे तस्मात्पशुविषयकादप्स्यात् । 'अघञपोः' इत्युक्तेर्वीभावो न । समजः पशूनां संघः । उदजः पशूनां प्रेरणम् । 'पशुषु' किम् । समाजो ब्राह्मणानाम् । उदाजः क्षत्रियाणाम् ।

३२४७ । अक्षेषु ग्लहः । (३-३-७०)

अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते तत्र यत्पणरूपेण ग्राह्यं तत्र 'ग्लहः' इति निपात्यते । अक्षस्य ग्लहः । 'व्यात्युक्षीमभिसरणग्लहामदीव्यन्' । 'अक्षेषु' किम् । पादस्य ग्रहः ।

३२४८ । प्रजने सर्तेः । (३-३-७१)

प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणम् । गवामुपसरः । कथम् 'अवसरः' 'प्रसरः' इति । अधिकरणे 'पुंसि संज्ञायाम्–' (सू ३२९६) इति घः ।

गम्ये इत्यर्थः । कन्यानां प्रमदः कोकिलानां सम्मदः इत्युदाहरणम् । प्रसमोर्मदो हर्ष इत्येव सिद्धे निपातनं रूढिपरिग्रहार्थम् । **समुदोरजः** ॥ समुदोः अज इति च्छेदः । सम्, उत्, अनयोः उपपदयोरित्यर्थः । **अक्षेषु ग्लहः** ॥ अक्षशब्दे उपपदे इत्यर्थे अक्षेष्विति बहुवचनानुपपत्तिरित्यत आह । **अक्षशब्देनेति** ॥ **लक्ष्यते इति** ॥ प्रायेण देवनस्य अक्षसाध्यत्वादिति भावः । **तत्रेति** ॥ देवने इत्यर्थः । **पणरूपेणेति** ॥ देवने जितवते पराजितेन देयं द्रव्यं पणं तेन रूपेण ग्राह्यं यद्द्रव्यं तस्मिन् कर्मणि 'ग्रह उपादाने' इति धातोः 'ग्रहवृद' इत्यप्प्रत्ययान्तः कृतलत्वो ग्लहशब्दो निपात्यते इत्यर्थः । 'ग्रहू ग्रहणे' इत्यत्र तु 'ग्लह च' इति पठितम् । तत्र ग्लहेरप्प्रत्ययो निपात्यते । घञपवादः । **अक्षस्य ग्लह इति** ॥ अक्षक्रीडायां पणत्वेन ग्राह्यमित्यर्थः । "पणोऽक्षेषु ग्लहः" इत्यमरः । अत्र देवनत्वरूपेण देवनमक्षशब्दस्य लक्ष्यम् । न त्वक्षदेवनत्वेनेत्यभिप्रेत्योदाहरति । **व्यात्युक्षीमिति** ॥ माघकाव्यस्थमिदम् । 'दिवस्तदर्थस्य' इति करणस्य कर्मत्वात् द्वितीया । अभिसरणग्लहां अभिसरणञ्चौर्यसुरतार्थमभिगमनम् । तदेव ग्लहः पणरूपेण ग्राह्यं द्रव्यं यस्याः तथाविधां व्यात्युक्षीम् । 'उक्ष सेचने' परस्परजलसेचनं व्यात्युक्षी तयेत्यर्थः । 'कर्मव्यतिहारे णच स्त्रियाम्' इति णच् । व्यत्युक्षशब्दात् 'णचःस्त्रियामञ्' इति स्वार्थे अञ् तद्धितः । आदिवृद्धिः । 'टिड्ढ' इति ङीप् । क्रीडाजितवते पुंसे अभिसरणमेव पणत्वेन समयबन्धं कृत्वा प्रवृत्तेन परस्परजलसेचनेन अक्रीडन्निति यावत् । अत्र जलक्रीडायामभिसरणात्मकपणस्य अक्षसाधनकत्वाभावेऽपि ग्लहेरप् भवत्येव । सूत्रे अक्षशब्देन देवनसामान्यस्य विवक्षितत्वात् । अक्षक्रीडाया एव विवक्षितत्वे त्विह ग्लहेरप् न स्यादिति भावः । **अक्षेषु किमिति** ॥ देवनं किमित्यर्थः । **पादस्य ग्रह इति** ॥ वन्दनाद्यर्थमिति भावः । अत्र ग्रहधातोः 'ग्रहवृद' इत्यप् । न तु लत्वम् । ग्लहेस्तु घञि पादस्य ग्लाह इत्येव । **प्रजने सर्तेः** ॥ **प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणमिति** ॥ प्रशब्द आद्यर्थकः ।

३२४९ । ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु । (३-३-७२)

निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । 'एषु' किम् । प्रह्वायः ।

३२५० । आङि युद्धे । (३-३-७३)

आहूयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः । 'युद्धे' किम् । आह्वायः ।

३२५१ । निपानमाहावः । (३-३-७४)

आङ्पूर्वस्य ह्वयतेः संप्रसारणमब्वृद्धिश्चोदकाधारश्चेद्वाच्यः । 'आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये' ।

३२५२ । भावेऽनुपसर्गस्य । (३-३-७५)

अनुपसर्गस्य ह्वयतेः संप्रसारणमप्च स्याद्भावे । हवः ।

३२५३ । हनश्च वधः । (३-३-७६)

अनुपसर्गाद्धन्तेर्भावे अप्स्यात् । वधादेशश्चान्तोदात्तः । 'वधेन दस्युम्' । चाद्घञ् । घातः ।

३२५४ । मूर्तौ घनः । (३-३-७७)

मूर्तिः काठिन्यं तस्मिन्नभिधेये हन्तेरप्स्यात् । घनश्चादेशः । अभ्रघनः । कथम् 'सैन्धवघनमानय' इति । धर्मशब्देन धर्मी लक्ष्यते ।

प्रथमं जायते इति भावे घञ् । 'जनिवध्योश्च' इति नोपधावृद्धिरिति भावः । प्रजनार्थकात् सृधातोरप् स्यादिति फलितम् । **कथमिति** ॥ उपसरणं प्रसरणमित्यर्थे प्रजनाप्रतीतेरबभावात् घञि उपधावृद्धिः स्यादित्याक्षेपः । समाधत्ते । **अधिकरण इति** ॥ उपसरत्यस्मिन्निति प्रसरत्यस्मिन्निति च अधिकरणकारके कालेऽर्थे 'पुंसि संज्ञायाङ्घः प्रायेण' इति घप्रत्यय इत्यर्थः । **ह्वः सम्प्रसारणञ्च** ॥ नि, अभि, उप, वि, एषु चतुर्षूपपदेषु ह्वयतेरप् स्यात् सम्प्रसारणञ्च । घञोऽपवादः । **निहव इति** ॥ अप् । वस्य सम्प्रसारणमुकारः पूर्वरूपं तस्य गुणावादेशौ । **प्रह्वाय इति** ॥ घञि वृद्ध्यायादेशौ । **आङि युद्धे** ॥ आङि उपपदे ह्वयतेरप् सम्प्रसारणञ्च युद्धे वाच्ये इत्यर्थः । **निपानमाहावः** ॥ आहाव इति निपात्यते । निपानञ्चेद्वाच्यमित्यर्थः । फलितमाह । **आङ्पूर्वस्येति** ॥ **हनश्च वधः** ॥ चकारो व्युत्क्रमः । तदाह । **वधादेशश्चेति** ॥ **अन्तोदात्त इति** ॥ सूत्रे वध इत्यन्तोदात्तस्योच्चारणादिति भावः । यद्यपि स्वतन्त्रवधेरेव 'घञर्थे कविधानम्' इत्येव सिद्ध्यति । तथाप्यनुपसर्गादिति विशेषं वक्तुमिदम् । वस्तुतो वधिः स्वतन्त्रो नास्त्येवेति शब्देन्दुशेखरे । **वधेन दस्युमिति** ॥ ऋग्वेदस्थोऽयं मन्त्रः स्वरप्रदर्शनाय पठितः । **घात इति** ॥ 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति तत्वम् । 'चजोः' इति कुत्वम् । **मूर्तौ घनः** ॥ **अभ्रघन इति** ॥ अभ्रस्य काठिन्यमित्यर्थः, भाव इत्यनुवृत्तेः ।

३२५५ । अन्तर्घनो देशे । (३-३-७८)

वाहीकग्रामविशेषस्य संज्ञेयम् । 'अन्तर्घणः' इति पाठान्तरम् ।

३२५६ । अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च । (३-३-७९)

द्वारैकदेशे द्वौ प्रकोष्ठावलिन्दौ आभ्यन्तरो बाह्यश्च । तत्र बाह्ये प्रकोष्ठे निपातनमिदम् । प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते इति प्रघणः—प्रघाणः । कर्मण्यप् । पक्षे वृद्धिः ।

३२५७ । उद्घनोऽत्याधानम् । (३-३-८०)

अत्याधानमुपरिस्थापनम् । यस्मिन्काष्ठेऽन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तक्ष्यन्ते तदुद्घनः । अधिकरणेऽप् ।

३२५८ । अपघनोऽङ्गम् । (३-३-८१)

अङ्गं शरीरावयवः । स चेह न सर्वः किं तु पाणिः पादश्चेत्याहुः । करणेऽप् । अपघातोऽन्यः ।

३२५९ । करणेऽयोविद्रुषु । (३-३-८२)

एषु हन्तेः करणेऽप्स्याद्घनादेशश्च । अयो हन्यतेऽनेनेत्ययोघनः । विघनः । द्रुघनः । 'द्रुघणः' इत्येके । 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्–' (सू ८५७) इति णत्वम् । संज्ञैषा कुठारस्य । द्रुर्वृक्षः ।

कथमिति ॥ सैन्धवकाठिन्यस्यानयनान्वयासम्भवादिति भावः । समाधत्ते । **धर्मशब्देनेति** ॥ **अन्तर्घनो देशे** ॥ देशविशेषे वाच्ये अन्तरित्युपपदे हन्तेरप् प्रकृतेर्घनादेशश्चेत्यर्थः । निपातनात् 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति णत्वाभावः । **अगारैकदेशे** ॥ अगारैकदेशशब्देन अगारैकदेशविशेषो विवक्षितः, व्याख्यानात् । तदाह । **द्वारैकदेश इत्यादि** ॥ प्रकोष्ठौ दीर्घचतुरश्रभित्त्यौ तौ अलिन्दनामानौ प्रवेशयोग्यौ । **उद्घनोऽत्याधानम्** ॥ अत्याधानं वाच्यश्चेत् उत्पूर्वात् हन्तेरप् । हस्य घत्वे च उद्घन इति निपात्यते इत्यर्थः । **अपघनोऽङ्गम्** ॥ अङ्गं वाच्यश्चेत् अपपूर्वाद्धन्तेरप् । हस्य घत्वे चापघन इति निपात्यते इत्यर्थः । **पाणिः पादश्चेति** ॥ अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । **करणे इति** ॥ अपहन्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्तिरिति भावः । **करणेऽयोविद्रुषु** ॥ अयस्, वि, द्रु, एषां द्वन्द्वः । **द्रुघन इति** ॥ असंज्ञात्वात् 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति न णत्वमिति भावः । संज्ञात्वमते आह । **द्रुघण इति** ॥

३२६० । स्तम्बे क च । (३-३-८३)

स्तम्ब उपपदे हन्तेः करणे कः स्यादप्च पक्षे घनादेशश्च । स्तम्बघ्नः-स्तम्बघनः । करण इत्येव । स्तम्बघातः ।

३२६१ । परौ घः । (३-३-८४)

परौ हन्तेरप्स्यात्करणे घशब्दश्चादेशः । परिहन्यतेऽनेनेति परिघः ।

३२६२ । परेश्च घाङ्कयोः । (८-२-२२)

परेः रेफस्य लो वा स्याद्घशब्देऽङ्कशब्दे च । पलिघः-परिघः । पर्यङ्कः-पल्यङ्कः । इह 'तरप्तमपौ घः' (सू २००३) इति कृत्रिमस्य न ग्रहणं व्याख्यानात् ।

३२६३ । उपघ्न आश्रये । (३-३-८५)

उपपूर्वाद्धन्तेरप्स्यादुपधालोपश्च । आश्रयशब्देन सामीप्यं लक्ष्यते । पर्वतेनोपहन्यते सामीप्येन गम्यत इति पर्वतोपघ्नः ।

३२६४ । संघोद्घौ गणप्रशंसयोः । (३-३-८६)

संहननं संघः । भावेऽप् । उद्धन्यते उत्कृष्टो ज्ञायत इत्युद्घः । कर्मण्यप् । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थत्वाद्धन्तिर्ज्ञाने ।

३२६५ । निघो निमितम् । (३-३-८७)

स्तम्बे क च ॥ केति लुप्तप्रथमाकम् । **अप् च पक्षे इति** ॥ अप्सम्बद्धस्यैव घनादेशस्यानुवृत्तेरिति भावः । **स्तम्बघ्न इति** ॥ कप्रत्यये सति 'गमहन' इत्युपधालोपः । **स्तम्बघात इति** ॥ घञि 'चजोः' इति कुत्वम् । **परौ घः** ॥ करणे हन इति अबिति चानुवर्तते । तदाह । **परौ हन्तेरिति** ॥ **परेश्च घाङ्कयोः** ॥ **रेफस्य लो वेति** ॥ 'कृपो रो लः' इत्यतो रो ल इति 'अचि विभाषा' इत्यतो विभाषेति चानुवर्तत इति भावः । ननु 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययः' इति न्यायादिह घसंज्ञकयोः तरप्तमपोरेव ग्रहणं स्यात् । नतु घशब्दस्य 'स्वं रूपं शब्दस्य' इत्यत्र अशब्दसंज्ञेति पर्युदासाच्चेत्यत आह । **इहेति** ॥ **उपघ्न आश्रये** ॥ आश्रये गम्ये उपघ्न इति निपात्यते इत्यर्थः । फलितमाह । **उपपूर्वादिति** ॥ **लक्ष्यते इति** ॥ व्याख्यानादिति भावः । **सङ्घोद्घौ** ॥ यथासङ्ख्यमन्वयः । गणे सङ्घ इति प्रशंसायामुद्घ इति निपात्यते इत्यर्थः । सम्, उत्, अनयोरुपपदयोः हन्तेरप्प्रत्ययः टिलोपः घत्वञ्च निपात्यते इति यावत् । **संहननमिति** ॥ मेळनमित्यर्थः, उपसर्गवशात् । **गत्यर्थानामिति** ॥ 'सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः' इति न्यायादिति भावः । **निघो** ॥ निमितं वाच्यञ्चेत् निघ

समन्तान्मितं निमितम् । निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति निघाः वृक्षाः । समारोहपरिणाहाः इत्यर्थः ।

३२६६ । ड्वितः क्त्रिः । (३-३-८८)

अयं भाव एव स्वभावात् । 'क्त्रेर्मम्नित्यम्' । (सू १५७०) क्त्रिप्रत्ययान्तान्मप् निर्वृत्तेऽर्थे नित्यग्रहणात्क्त्रिर्मब्विषयः । अत एव क्त्र्यन्तेन न विग्रहः । डुपचष् । पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमम् । डुवप् । उप्त्रिमम् ।

३२६७ । ट्वितोऽथुच् । ३-३-८९)

अयमपि स्वभावाद्भाव एव । टुवेपृ । वेपथुः । श्वयथुः ।

इति निपात्यते इत्यर्थः । इहाप्यप् टिलोपः घत्वञ्च निपात्यते इत्यर्थः । निमितशब्दं व्याचष्टे । **समन्तान्मितन्निमितमिति** ॥ निः समन्तादित्यर्थे अव्ययानामनेकार्थत्वादिति भावः । **निर्विशेषमिति** ॥ इह नि इत्यव्ययं निर्विशेषे हन्तिर्ज्ञानार्थे इति भावः । **समेति** ॥ समौ आरोहपरिणाहौ अन्नत्यस्थौल्ये येषामिति विग्रहः । **ड्वितः क्त्रिः** ॥ डुः इत् यस्य सः ड्वि-तस्मात् क्त्रिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ककार इत् । **अयं भाव एवेति** ॥ अत्र भावे इत्येवानुवर्तते, न तु 'अकर्तरि च कारके' इत्यपीति भावः । **स्वभावादिति** ॥ पाकादिना निर्वृत्तमित्यर्थे पक्त्रिममित्यादौ क्त्रिप्रत्ययान्तानां पाकादिष्वेव लोके प्रयोगदर्शनादिति भावः । **क्त्रेर्मम्नित्यम** ॥ चतुर्थस्य चतुर्थपादे इदं सूत्रम् । मप् नित्यमिति छेदः । **निर्वृत्ते इति** ॥ 'निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तद्धितप्रकरणे व्याख्यातमप्येतत् इह स्मरणाय पुनर्व्याख्यानम् । नन्विह नित्यग्रहणं व्यर्थम् । न च 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति महाविभाषानिवृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम् । अत्र हि निर्वृत्तग्रहणमनुवर्तते । तथा च निर्वृत्तार्थविवक्षायां क्त्रिप्रत्ययान्तात् मप्प्रत्ययस्य नित्यतया पक्त्र्यादिनिर्वृत्तमिति वाक्यनिवृत्तावपि पाकोऽस्तीत्यादिवत् पक्त्रिरस्ति भविष्यतीत्याद्यपि प्रसज्येत । तच्चानिष्टम् । क्त्रिप्रत्ययान्तस्य निर्वृत्तार्थाविवक्षायामपि सर्वदा मप्प्रत्ययशिरस्कताया एवेष्टत्वादित्यत आह । **नित्यग्रहणादिति** ॥ न हि महाविभाषानिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम् । 'निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः क्त्रेस्तु मप्' इत्येकसूत्रत्वेनैव सिद्धे पृथग्योगकरणादेव महाविभाषानिवृत्तिसिद्धेः । तथा च नित्यग्रहणसामर्थ्यान्नित्यामिति योगान्तरं विज्ञायते । तथा च निर्वृत्ते इति निवृत्तम् । तथा च क्त्रिप्रत्ययान्तः निर्वृत्तार्थयोगे तदयोगे च सर्वदा मप्प्रत्ययान्त एव स्यादिति लभ्यते । एवञ्च क्त्रिप्रत्ययो मप्प्रत्ययं विना केवलः क्वापि न प्रयुज्यते इति लभ्यते इत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । **अत एवेति** ॥ क्त्रिप्रत्ययस्य मप्प्रत्ययं विना प्रयोगाभावात् पक्त्र्या निर्वृत्तमिति स्वपदविग्रहो नास्ति । किन्तु पाकेन निर्वृत्तमित्यस्वपदविग्रह इत्यर्थः । **उप्त्रिममिति** ॥ कित्त्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणमिति भावः । **ट्वितोऽथुच्** ॥ अथुजिति छेदः । टुः इत् यस्येति विग्रहः । **श्वयथुरिति** ॥

३२६८ । यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् । (३-३-९०)

यज्ञः । याच्ञा । यत्नः । विश्नः । प्रश्नः । 'प्रश्ने चासन्न–' (सू १७७७) इति ज्ञापकान्न संप्रसारणम् । ङित्त्वं तु विश्न इत्यत्र गुणनिषेधाय । रक्ष्णः ।

३२६९ । स्वपो नन् । (३-३-९१)

स्वप्नः ।

३२७० । उपसर्गे घोः किः । (३-३-९२)

प्रधिः । अन्तर्धिः । उपाधीयतेऽनेनेत्युपाधिः ।

३२७१ । कर्मण्यधिकरणे च । (३-३-९३)

कर्मण्युपपदे घोः किः स्यादधिकरणेऽर्थे । जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिः ।

३२७२ । स्त्रियां क्तिन् (३-३-९४)

स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन्स्यात् । घञोऽपवादः । अजपौ तु परत्वाद्बाधते । कृतिः । चितिः । स्तुतिः । स्फायी–स्फातिः । 'स्फीतिकामः' इति तु प्रामा-

---

'टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः' इत्यस्य रूपम् । **यजयाच** ॥ 'अकर्तरि च कारके' इति भाव इति चानुवर्तते । **याच्ञेति** ॥ नस्य श्चुत्वेन ञः । **विश्न इति** ॥ विच्छेर्नङ् । 'च्छ्वोः' इति शः । एवं प्रच्छेर्नङि रूपम् । 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणमाशङ्क्य आह । **प्रश्ने चेति** ॥ ननु सम्प्रसारणाभावे ङित्त्वं व्यर्थमित्यत आह । **ङित्त्वं त्विति** ॥ **स्वपो नन्** ॥ नकारो निःस्वरार्थः । **उपसर्गे घोः किः** ॥ भावे अकर्तरि च कारके । कित्त्वमातो लोपार्थम् । **प्रधिरिति** ॥ धाञो रूपम् । **उपाधीयत इति** ॥ स्वनिष्ठधर्मः अन्यत्रासज्यते इत्यर्थः । **कर्मण्यधिकरणे च** ॥ इह कर्म उपपदं अधिकरणमर्थः व्याख्यानात् । तदाह । **कर्मण्युपपद इत्यादि** ॥ **स्त्रियां क्तिन्** ॥ 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यतः प्राक् स्त्रियामित्यधिक्रियते । **स्त्रीलिङ्ग इति** ॥ स्त्रीत्वविशिष्टे भावे अकर्तरि च कारके इत्यर्थः । धातुमात्रादयं क्तिन् । **घञोऽपवाद इति** ॥ 'हलश्च' इति वक्ष्यमाणघञोऽपवाद इत्यर्थः । एवञ्च स्त्रीत्वविशिष्टे भावादौ क्तिनेव । घञ् तु पुंस्त्वविशिष्टभावादाविति लभ्यते । वाऽसरूपविधिर्नात्र प्रवर्तते, अस्त्रियामित्युक्तेः । ननु तर्हि इकारान्तात् ऋकारान्तात् उकारान्ताच्च स्त्रीत्वविशिष्टे भावादौ 'एरच्' इति 'ऋदोरप्' इति च अजपावेव क्तिनं बाधित्वा स्याताम् । विशेषविहितत्वात् । स्त्रियां वाऽसरूपविध्यभावाच्चेत्यत आह । **अजपौ त्विति** ॥ तौ तु पुंस्त्वविशिष्टे भावादौ सावकाशाविति भावः । **स्फातिरिति** ॥ 'लोपो व्योः' इति यलोपः । 'तितुत्र' इति नेट् । **प्रामादिकमिति** ॥ 'स्फायः स्फी निष्ठायाम्' इति स्फीभावस्य

दिकम् । क्तान्ताद्धात्वर्थे णिचि 'अच इः' इति वा समाधेयम् । 'श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे' (वा २२११)। श्रूयतेऽनया श्रुतिः । यजेरिषेश्च इष्टिः । स्तुतिः । ॠल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः (वा ४८२६) । तेन नत्वम् । कीर्णिः । गीर्णिः । लूनिः । धूनिः । यूनिः । 'ह्लादः–' (सू ३०७३) इति योगविभागात्क्तिनि ह्रस्वः । प्रह्लत्तिः । 'ति च' (सू ३०३७) । चूर्तिः । फुल्तिः । 'चायतेः क्तिनि चिभावो वाच्यः' (वा ४४१८) । अपचितिः । 'संपदादिभ्यः क्विप्' (वा २२३३) । संपत् । विपत् । 'क्तिन्नपीष्यते' । संपत्तिः । विपत्तिः ।

३२७३ । स्थागापापचो भावे । (३-३-९५)

क्तिन्स्यादङोऽपवादः । प्रस्थितिः । उपस्थितिः । संगीतिः । संपीतिः । पक्तिः । कथम् 'अवस्था' 'संस्था' इति । 'व्यवस्थायाम्' इति ज्ञापकात् ।

निष्ठायामेव प्रवृत्तेरिति भावः । कथञ्चित्समाधत्ते । **क्तान्तादिति** ॥ स्फायेः क्तप्रत्यये स्फीभावे स्फीतशब्दः स्फीतस्याख्यानं क्रिया वा स्फीतिः 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच् अल्लोपः । 'अच इः' इति भावे इप्रत्ययः । स्फीतिं कामयते इति स्फीतिकाम इति वा कथञ्चित्समाधेयमिति भावः । **श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे** ॥ वार्तिकम् । एभ्यश्चतुर्भ्यः करणे स्त्रियां क्तिन्नित्यर्थः । श्रुधातोः स्तुधातोश्च 'एरच्' इति 'ओरप्' इति च प्राप्ते यजीष्योस्तु 'हलश्च' इति घञि च प्राप्ते वचनम् । भावे कर्तृव्यतिरिक्तकारके च सर्वत्र प्राप्ते करणग्रहणम् । **इष्टिरिति** ॥ यजेः 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम् । व्रश्चादिना षत्वम् । **ॠल्वादिभ्य इति** ॥ ॠकारान्तात्ल्वादिभ्यश्च पर इत्यर्थः । **तेनेति** ॥ निष्ठावद्वचनेनेत्यर्थः । **नत्वमिति** ॥ 'रदाभ्यां निष्ठातः' इति नत्वस्य प्रकृतत्वादिति भावः । **कीर्णिरिति** ॥ कॄधातोः क्तिनि इत्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घः । नकारस्य नत्वम्, णत्वम् । एवं गॄधातोः गीर्णिः । ल्वादिभ्यः उदाहरति । **लूनिरित्यादि** ॥ अथ प्रह्लत्तिरित्यत्र उपधाह्रस्वं साधयति । **ह्लाद इतीति** ॥ 'ह्लादो निष्ठायाम्' इत्युपधाह्रस्वविधौ ह्लाद इति योगविभागात् अनिष्ठायामपि क्वचिद्ध्रस्व इति भावः । भाष्ये तु नैतद्दृष्टम् । अथ चरेः फलेश्च क्तिनि अकारस्य उत्वं स्मारयति । **तिचेति** ॥ चरफलोश्च, उत्परस्यातः, इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । तादौ प्रत्यये परे चरफलोरत उकारः स्यादिति व्याख्यातं यङ्लुक्प्रकरणे । **चूर्तिरिति** ॥ चरेः क्तिनि अकारस्य उत्वे 'हलि च' इति दीर्घः । **फुल्तिरिति** ॥ फलेः क्तिनि उत्वे रूपम् । रेफवान्तत्वाभावान्न दीर्घः । उभयत्रापि 'तितुत्र' इति नेट् । **सम्पदादिभ्यः क्विप** ॥ वार्तिकम् । भावे अकर्तरि च कारके स्त्रियाम् इति शेषः । ननु अस्त्रियामिति निषेधेन वाऽसरूपविधेरभावात् क्विपाऽनेन क्तिनो बाधात् सम्पत्तिरित्यादि कथमित्यत आह । **क्तिन्नपीष्यते इति** ॥ 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलग्रहणेन सिद्धमित्याहुः । भाष्ये तु नैतद्दृश्यते । **स्थागापा** ॥ **क्तिन् स्यादिति** ॥ क्विप् तु अस्वरितत्वान्नानुवर्तते इति भावः । **अङ इति** ॥ स्थादिभ्यस्त्रिभ्यः 'आतश्चोपसर्गे'

३२७४ । ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च । (३-३-९७)

अवतेः 'ज्वरत्वर–' (सू २६५४) इत्यूठ् । ऊतिः । स्वरार्थं वचनम् । उदात्त इति हि वर्तते । यूतिः । जूतिः । अनयोर्दीर्घत्वं च निपात्यते । स्यतेः सातिः । 'द्यतिस्यति–' (सू ३०७४) इतीत्त्वे प्राप्ते इह इत्वाभावो निपात्यते । सनोतेर्वा 'जनसन–' (सू १५०४) इत्यात्वे कृते स्वरार्थं निपातनम् । हन्तेर्हिनोतेर्वा हेतिः । कीर्तिः ।

३२७५ । व्रजयजोर्भावे क्यप् । (३-३-९८)

व्रज्या । इज्या ।

३२७६ । संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः । (३-३-९९)

इति वक्ष्यमाणस्य, पचेस्तु 'षिद्भिदादिभ्यः' इति विहितस्याङ्प्रत्ययस्यापवाद इत्यर्थः । **प्रस्थितिरित्यादि** ॥ 'द्यतिस्यतिमास्थाम्' इति इत्त्वम् । 'घुमास्थागापा' इति च ईत्वम् । **कथमिति** ॥ 'स्थागापा' इति क्तिना 'आतश्चोपसर्गे' इति वक्ष्यमाणस्य अङो बाधादिति भावः । समाधत्ते । **व्यवस्थायामिति** ॥ **ज्ञापकादिति** ॥ **ऊतियूति** ॥ एते स्त्रियां क्तिन्नन्ता निपात्यन्ते इत्यर्थः । **ऊठिति** ॥ अकारवकारयोरित्यर्थः । ननु 'स्त्रियां क्तिन्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमूतिग्रहणमित्यत आह । **स्वरार्थमिति** ॥ कः स्वर इत्यत आह । **उदात्त इतीति** ॥ 'मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः' इति पूर्वसूत्रस्थमुदात्तग्रहणमेकवचनान्ततया विपरिणतमिहानुवर्तते इत्यर्थः । तथा च क्तिन उदात्तत्वं लभ्यते । अन्यथा ञ्नित्यादिर्नित्यमिति प्रकृतेरुदात्तत्वं स्यादित्यर्थः । **अनयोरिति** ॥ युधातोर्जुधातोश्चेत्यर्थः । **स्यतेरिति** ॥ 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्मात् क्तिनि सातिरिति रूपमित्यर्थः । 'आदेचः' इत्यात्त्वम् । तत्र 'द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति' इति इत्त्वमाशङ्क्य आह । **इह इत्त्वाभाव इति** ॥ सनधातोर्वा सातीति निपातनमित्याह । **सनोतेर्वेति** ॥ सनेर्वा क्तिनि 'जनसन' इत्यात्त्वे कृते सातीति निपातनमित्यर्थः । अत्र 'द्यतिस्यति' इतीत्त्वस्याप्रसक्तेस्तदभावो न निपात्यते इति लाघवमिति भावः । ननु सनोतेस्स्त्रियां क्तिनि सातीति रूपसिद्धेः किमर्थमिह सातीति निपातनमित्यत आह । **स्वरार्थमिति** ॥ 'मन्त्रे वृष' इति पूर्वसूत्रात् उदात्तग्रहणानुवृत्तेः क्तिन उदात्तत्वं सिध्यति । अन्यथा प्रकृतेरुदात्तत्वं स्यादित्यर्थः । **हन्तेरिति** ॥ हनः क्तिनि नकारस्य निपातनादित्त्वे आद्गुणे हेतिरिति रूपम् । **हिनोतेरिति** ॥ हिधातोः क्तिनि तु 'क्ङिति च' इति निषेधं बाधित्वा निपातनात् गुणे रूपमित्यर्थः । **कीर्तिरिति** ॥ 'कॄत संशब्दने' । स्वार्थिकण्यन्तात् 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युचं बाधित्वा क्तिन्निपात्यते । उदात्तश्च सः । **व्रजयजोः** ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी । स्त्रियामित्येव । **व्रज्येति** ॥ 'व्रजी वर्जने' क्यप् । 'व्रजयजोः' इति पाठे 'व्रज गतौ' इत्यस्मात् क्यप् व्रज्या । **इज्येति** ॥ 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम् । **संज्ञायां समजनिषद** ॥ समज, निषद, निपत, मन, विद, षुञ्,

समजादिभ्यः स्त्रियां भावादौ क्यप् स्यात्स चोदात्तः संज्ञायाम् । 'अजेः क्यपि वीभावो नेति वाच्यम्' (वा १५९६) समजन्त्यस्यामिति समज्या सभा । निषीदन्त्यस्यामिति निषद्या आपणः । निपतन्त्यस्यामिति निपत्या पिच्छिला भूमिः । मन्यतेऽनयेति मन्या गलपार्श्वसिरा । विदन्त्यनया विद्या । सुत्या अभिषवः । शय्या । भृत्या । ईयतेऽनया इत्या शिबिका ।

३२७७ । कृञः श च । (३-३-१००)

'कृञः' इति योगविभागः । कृञः क्यप्स्यात् । कृत्या । 'श च' । चात्क्तिन् । क्रिया । कृतिः ।

३२७८ । इच्छा । (३-३-१०१)

इषेर्भावे शो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा । 'परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम्' (वा २२१५) । शो यक्च निपात्यते । परिचर्या पूजा । परिसर्या परिसरणम् । अत्र गुणोऽपि । 'मृग अन्वेषणे' चुरादावदन्तः । अतो लोपाभावोऽपि । शे यकि णिलोपः । मृगया । अटतेः शे यकि ट्यशब्दस्य

शीङ्, भृञ्, इण नवानां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । 'अजेर्व्यघञपोः' इति प्राप्ते आह । **अजेः क्यपीति** ॥ **समजन्तीति** ॥ सङ्गीभवन्तीत्यर्थः । **समज्या सभेति** ॥ सम्पूर्वादजेः क्यप् । "समज्या तु सभा गोष्ठी" इत्यमरः । **निषद्येति** ॥ निपूर्वात्सदेः क्यप् । 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । "आपणस्तु निषद्यायाम्" इत्यमरः । **निपत्येति** ॥ निपूर्वात्पतेः क्यप् । **पिच्छिलेति** ॥ निम्नोन्नता भूमिरित्यर्थः । **गलेति** ॥ "पश्चाद्ग्रीवा सिरा मन्या" इत्यमरः । **विद्येति** ॥ वेदशास्त्रादिरित्यर्थः । **सुत्येति** ॥ सोमेज्या । षुञः क्यप् । तुक् । **इत्या शिबिकेति** ॥ कोशो मृग्यः । **कृञः श च** ॥ चात् क्यप् । शेति लुप्तप्रथमाकम् । कृञश्शः स्यात् क्यप् चेति प्रतीयमानार्थः । एवं सति कृतिरिति क्तिन्न स्यात्, स्त्रियां वाऽसरूपविध्यभावात् । तत्राह । **कृञ इति योगविभाग इति** ॥ तत्र क्यबित्यनुवृत्तिं मत्वा आह । **कृञः क्यप् स्यादिति** ॥ **कृत्येति** ॥ कृञः क्यपि तुक् । श चेति द्वितीयखण्डोऽयम् । **चात्क्तिन्निति** ॥ क्यपः पूर्वेणैव खण्डेन सिद्धत्वादिति भावः । **क्रियेति** ॥ कृञश्शः 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङ् । शित्त्वेन सार्वधातुकतया ङित्त्वान्न गुणः । इयङिति भावः । **इच्छा** ॥ **भावे श इति** ॥ न त्वकर्तरि कारके चेत्यर्थः, निपातनसामर्थ्यादिति भावः । **यगभावश्चेति** ॥ अन्यथा शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् यक् स्यादिति भावः । **परिचर्येति** ॥ परिपूर्वाच्चरेः भावे शः यक् च । **परिसर्येति** ॥ परिपूर्वात्सृधातोश्शः । यक् च । अत्र शप्रत्ययस्य शित्त्वेन सार्वधातुकतया ङित्त्वात् गुणनिषेधमाशङ्क्य आह । **अत्र गुणोऽपीति** ॥ परिसर्याशब्दे

द्वित्वं। पूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च। अटाट्या। 'जागर्तेरकारो वा' (वा २२१६)। पक्षे शः। जागरा—जागर्या।

३२७९। अ प्रत्ययात्। (३-३-१०२)

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात्। चिकीर्षा। पुत्रकाम्या।

३२८०। गुरोश्च हलः (३-३-१०३)

गुरुमतो हलन्तात्स्त्रियामकारः स्यात्। ईहा। ऊहा। 'गुरोः' किम्। भक्तिः। 'हलः' किम्। नीतिः। 'निष्ठायां सेट इति वक्तव्यम्' (वा २२०८) नेह। आप्तिः। 'तितुत्र—' (सू ३१६३) इति नेट्। दीप्तिः। 'तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वाच्यम्' (वा ४३९३)। निगृहीतिः। निपठितिः।

३२८१। षिद्भिदादिभ्योऽङ्। (३-३-१०४)

षिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ्। जॄष्। जरा। त्रपूष्। त्रपा। भिदा। विदारण एवायम्। भित्तिरन्या। छिदा। द्वैधीकरणे। अन्यत्र

गुणोऽपि निपातित इत्यर्थः। **द्वित्वमिति** ॥ निपात्यते इति शेषः। **यकारनिवृत्तिरिति** ॥ निपात्यत इति शेषः। हलादिशेषस्तु नात्र प्रवर्तते। तस्य षाष्ठद्वित्वविषयत्वादित्याहुः। यङन्तात्तु 'अ प्रत्ययात्' इति वक्ष्यमाणः अकारप्रत्ययः। तत्र अतो लोपे यलोपे च अटाटेति बोध्यम्। **जागर्तेरकारो वेति** ॥ भावे वक्तव्य इति शेषः। अकारप्रत्यये उदाहरति। **जागरेति** ॥ आर्धधातुकलक्षणो गुणः। शप्रत्यये उदाहरति। **जागर्येति** ॥ शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् यक् 'जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु' इति च गुणः। **अ प्रत्ययात्** ॥ अ इति लुप्तप्रथमाकम्। भावे अकर्तरि च कारके इत्येव। **गुरोश्च हलः** ॥ धातोरित्यनुवृत्तम् हला विशेष्यते। तदन्तविधिः। हलन्तधातोर्गुरुत्वासम्भवाद्गुरुमान् लक्ष्यते। तदाह। **गुरुमत इति** ॥ भावे अकर्तरि च कारके इत्येव। **निष्ठायामिति** ॥ निष्ठायां परतो यस्सेट् तस्मादेव गुरुमतो हलन्तादकारप्रत्यय इत्यर्थः। **आप्तिरिति** ॥ आब्धातोर्निष्ठायां सेट्त्वाभावात् नायमकारप्रत्ययः, किन्तु क्तिनेवेति भावः। दीप्तिरित्यत्र इटमाशङ्क्य आह। **तितुत्रेति** ॥ **तितुत्रेष्विति** ॥ 'तितुत्रतथसु' इति सूत्रे अग्रहादीनामिति वाच्यमित्यर्थः। **निगृहीतिरिति** ॥ इटि 'ग्रहोऽलिटि' इति दीर्घः। 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणम्। निगृहीतिः उपस्निहितिः निकुचितिः निपठितिः इति ग्रहादयो भाष्ये स्थिताः। **षिद्भिदादिभ्योऽङ्** ॥ भावे अकर्तरि च कारके इत्येव। **जरेति** ॥ ङित्वलक्षणं गुणनिषेधं बाधित्वा 'ऋदृशोऽङि' इति गुणः। **विदारण इति** ॥ वार्तिकम्। विदारणं ऊर्ध्वविदलनम्। तस्मिन्नेवार्थे भिदेत्यङन्तमित्यर्थः। **छिदा द्वैधीकरण इति** ॥ इदमपि वार्तिकम्। यथा कथञ्चित्तिर्यगतिर्यग्वा

(वा २२२८)। रेफः। मत्वर्थाच्छः' (वा २२२९)। बहुलवचनादकारलोपः। मत्वर्थीयः। 'इणजादिभ्यः' (वा २२३०)। आजिः। आतिः। 'इञ्वपादिभ्यः' (वा २२३१)। वापिः। वासिः। स्वरे भेदः। 'इक्कृष्यादिभ्यः' (वा २२३२)। कृषिः। गिरिः।

३२८६। संज्ञायाम्। (३-३-१०९)

अत्र धातोर्ण्वुल्। उद्दालकपुष्पभञ्जिका। वरणा पूरिका अपूपविशेषः।

३२८७। विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च। (३-३-११०)

परिप्रश्न आख्याने च गम्य इञ्स्यात्। चात् ण्वुल्। विभाषोक्तेर्यथाप्राप्त-

---

सुबुत्पत्तिः। ककारस्य नेत्संज्ञा, प्रयोजनाभावात्। अनार्धधातुकतया आकार इत्यादौ आतो लोपाप्रसक्तेः। अनार्धधातुकत्वादेव नेट्। बहुलग्रहणानुवृत्तेः क्वचिन्न। 'अस्य च्वौ' इत्यादौ। **ककार इति** ॥ कवर्ण इत्यर्थः। प्रकृतावकार उच्चारणार्थः। 'न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणं भवति' इति 'उच्चैरुदात्तः' इति सूत्रभाष्यात्। क्वचित्सङ्घातादपि कारप्रत्ययः, यथा एवकार इत्यादौ, वषट्कार इति सूत्रनिर्देशात् सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते इति भाष्याच्च। **रादिफ इति** ॥ वाच्य इति शेषः। वाऽसरूपविधिना कारप्रत्ययोऽपि। अत्र स्त्रियामित्यस्य अनुवृत्तेरनभ्युपगमेन अस्त्रियामिति निषेधाभावात्। **मत्वर्थाच्छ इति** ॥ मत्वर्थशब्दात् स्वार्थे छप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः। ननु मत्वर्थीय इत्यत्र कथं 'यस्येति च' इत्यकारलोपः, अनद्धितपरत्वात् अभत्वाच्चेत्यत आह। **बहुलवचनादकारलोप इति** ॥ **मत्वर्थीय इति** ॥ मतोरर्थो यस्य प्रत्ययस्य स मत्वर्थः। स एव मत्वर्थीयः। 'तसौ मत्वर्थे' इत्यत्र तु बहुलग्रहणान्न। 'शौपिकान्मतुवर्थीयात्' इत्यत्र भवार्थे गहादित्वात् छो बोध्यः। **इणजादिभ्य इति** ॥ वाच्य इति शेषः। स्त्रियामित्येव। आजिरित्यत्र अजेर्वीभावमाशङ्क्य आह। **बहुलमिति** ॥ **इञ्वपादिभ्य इति** ॥ वाच्य इति शेषः। स्त्रियामित्येव। ननु इणोऽनुवृत्त्यैव सिद्धे इञ्ग्रहणमनर्थकम् इत्यत आह। **स्वरे भेद इति** ॥ 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इति स्वरविशेष इञ्विधेः फलमित्यर्थः। **इक्कृष्यादिभ्य इति** ॥ वाच्य इति शेषः। **कृषिरिति** ॥ कित्त्वान्न लघूपधगुणः। **गिरिरिति** ॥ गृधातोरिक् कित्त्वान्न गुणः। 'ऋत इद्धातोः' इति इत्वे रपरत्वम्। **संज्ञायां** ॥ **वरणेति** ॥ वरणः वृक्षविशेषः। वारणान्यहोमार्थानीत्यादौ याज्ञिकानां प्रसिद्धः। **पूरिकेति** ॥ तस्या विवरणम्। **अपूपविशेष इति** ॥ "समितावेसनेजीरहिङ्गुमारीचयोजिते। घृताक्ते जलसंयुक्ते पीठस्योपरि वेल्लिते ॥ घृतेन वाथ तैलेन भर्जिता पूरिका मता" इति भोजनकौतूहले तल्लक्षणात्। **विभाषाख्यान** ॥ स्त्रियामित्येव। पूर्वं परिप्रश्नः पश्चादुक्तकथनमाख्यानम्। अल्पाच्तरत्वादाख्यानशब्दस्य पूर्वनिपातः। तदाह। **परिप्रश्न इति** ॥ वाऽसरूपविधिना सिद्धे विभाषाग्रहणं व्यर्थमित्यत आह। **विभाषोक्तेरिति** ॥ स्त्रियां वाऽसरूपविधेरप्रवृत्त्या विभाषाग्रहणाभावे इञ्ण्वुलावेव स्याताम्। न तु प्रत्ययान्तरमित्यर्थः। परिप्रश्ने उदाहरति।

मन्येऽपि, कां त्वं कारिं—कारिकां क्रियां—कृत्यां—कृतिं वा अकार्षीः । सर्वां कारिं—कारिकां—क्रियां—कृत्यां—कृतिं—वा अकार्षम् । एवं गणिं—गणिकां—गणनाम् । पाचिं—पाचिकां—पचां—पक्तिम् । इज्यां—इष्टिम् ।

३२८८ । पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच् । (३-३-१११)

पर्यायः परिपाटी क्रमः । अर्हणमर्हः योग्यता । पर्यायादिषु द्योत्येषु ण्वुज्वा स्यात् । भवत आसिका । शायिका । अग्रगामिका । भवानिक्षुभक्षिकामर्हति । ऋणे । इक्षुभक्षिकां मे धारयसि । उत्पत्तौ । इक्षुभक्षिका उदपादि ।

३२८९ । आक्रोशे नञ्यनिः । (३-३-११२)

विभाषेति निवृत्तम् । नञ्युपपदेऽनिः स्यादाक्रोशे । अजीवनिस्ते शठ भूयात् । अप्रयाणिः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (सू २८४१) । भावेऽकर्तरि च

कान्त्वमिति ॥ कान्त्वङ्कारिमकार्षीरित्यन्वयः । इञि रूपम् । एवं कारिकामित्यादावपि कान्त्वमित्यस्य कार्षीरित्यस्य चान्वयो बोध्यः । **कारिकामिति** ॥ ण्वुलि रूपम् । क्रियामित्यत्र 'कृञश्श च' इति शः । कृत्यामित्यत्र 'कृञश्श च' इति चकारात् क्यपि तुक् । कृतिमित्यत्र क्तिन् 'कृञश्श च' इति चकारादित्युक्तम् । आख्याने उदाहरति । **सर्वां कारिमित्यादि** ॥ अत्रापि सर्वां कारिमित्यादिपञ्चसु सर्वामित्यस्य अकार्षमित्यस्य चान्वयः । **एवङ्गणिमिति** ॥ अत्रापि कामकार्षीः । सर्वामकार्षमिति प्रश्नप्रतिवचनानि योज्यानि । गणधातोरदन्तात् चुरादिणिजन्तादिञादि । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । **गणनामिति** ॥ 'ण्यासश्रन्थः' इति युच् । अत्र क्तिन् तु न, युचा बाधात् । पचामित्यत्र 'षिद्भिदादिभ्यः' इति षित्त्वादङ् । इज्यामित्यत्र 'व्रजयजोर्भावे' इति क्यप् । 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम् । इष्टिरित्यत्र यजेः क्तिन् व्रश्चेति षः । **पर्यायार्ह** ॥ पर्यायशब्दस्य विवरणम् । **परिपाटीति** ॥ तस्यापि विवरणम् । **क्रम इति** ॥ परिपूर्वात्पटेः क्रमार्थादिणजादिभ्य इति स्त्रियां भावे इण् । 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष् । **अर्हणमर्ह इति** ॥ भावे घञिति भावः । **द्योत्येष्विति** ॥ भाव एवार्थे प्रत्यय इति भावः । क्रमे उदाहरति । **भवत आसिकेति** ॥ आदौ आसनं ततश्शयनं ततोऽग्रगमनमित्यर्थः । अर्हे उदाहरति । **भवानिति** ॥ 'ऋणे' इत्युदाहरणसूचनम् । इक्षुभक्षणमृणत्वेन धारयसीत्यर्थः । 'उत्पत्तौ' इत्युदाहरणसूचनम् । **उदपादीति** ॥ उत्पन्नेत्यर्थः । उत्पूर्वात्पदेः कर्तरि लुङि 'चिण् ते पदः' इति चिण् । **आक्रोशे नञ्यनिः** ॥ **निवृत्तमिति** ॥ व्याख्यानादिति भावः । **अजीवनिरिति** ॥ अजीवनमित्यर्थः । **अप्रयाणिरिति** ॥ अप्रयाणमित्यर्थः । क्तिन् तु न भवति । अनिना बाधात् । स्त्रियां वाऽसरूपविधेरभावात् । विभाषानुवृत्तौ क्वचित्क्तिन् स्यादिति भावः । **इति स्त्र्यधिकारः** ॥ **कृत्यल्युटो बहुलम्** ॥ कृत्यसंज्ञकाः प्रत्ययाः 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति भावे कर्मणि च विहिताः । करणे अधिकरणे भावे च ल्युड्विहितः । ततोऽन्यत्रापि कृत्यल्युटः स्युरित्यर्थः ।

कारके संज्ञायामिति च निवृत्तम् । राज्ञा भुज्यन्ते राजभोजनाः शालयः । 'नपुंसके भावे क्तः' (सू ३०९०) ।

३२९० । ल्युट् च । (३-३-११५)

हसितम् । हसनम् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

३२९१ । कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् । (३-३-११६)

येन कर्मणा स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरस्य सुखमुत्पद्यते तस्मिन्कर्मण्युपपदे ल्युट् स्यात् । पूर्वेण सिद्धे नित्यसमासार्थं वचनम् । पयःपानं सुखम् । ओदनभोजनं सुखम् । अत्र पानादेव सुखम् । चन्दनानुलेपनं सुखमितिवत् । सत्यम् । यत्र संस्पर्शं विना सुखाभावस्तदर्थकः । यत्र साक्षात्परंपरया वा सुखं तत्रेति यावत् । कर्तुरिति किम् । गुरोः स्नापनं सुखम् । नेह गुरुः कर्ता, किंतु कर्म । कर्मणीति किम् । तूलिकाया उत्थानं सुखम् । अग्निकुण्डस्य सेवनं सुखम् । प्रत्युदाहरणेष्वसमासः ।

स्नानीयं चूर्णम् । करणे अनीयर् इति सिद्धवत्कृत्य ल्युटि उदाहरति । **राज्ञेति** ॥ कर्मणि ल्युडिति भावः । **नपुंसके भावे क्तः** ॥ इदं सूत्रं 'निष्ठा' इति सूत्रप्रस्तावे प्रागेव प्रसङ्गाद्व्याख्यातं मूले । इह तु क्रमप्राप्तत्वात् पुनरुपन्यस्तम् । **ल्युट् च** ॥ चात् क्तः । नपुंसके भावे इत्येव । ननु 'नपुंसके भावे क्तल्युटौ' इत्येवं सिद्धे योगविभागो व्यर्थ इत्यत आह । **योगेति** ॥ कर्मणि च येनेत्युत्तरसूत्रे ल्युट एवानुवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । **कर्मणि च येन** ॥ संस्पर्शशब्दः कृदन्तः । कृद्योगे कर्तुरिति कर्मणि षष्ठी । येनेति कर्तरि तृतीया । 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति नियमात् । **येन कर्मणेति** ॥ **कर्तुः शरीरस्येति** ॥ शरीरावच्छिन्नस्येत्यर्थः । अर्धर्चादित्वाच्छरीरशब्दः पुल्लिङ्गोऽपि । तेन कर्तृण इत्येव भाव्यमिति निरस्तम् । **ल्युट् स्यादिति** ॥ भावे नपुंसके इति शेषः । **पूर्वेणेति** ॥ 'ल्युट् च' इति पूर्वसूत्रेणेत्यर्थः । **नित्येति** ॥ उपपदसमासार्थमित्यर्थः । तस्य नित्यत्वात् । **पयःपानं सुखमिति** ॥ पयसा स्पृश्यमानशरीरावच्छिन्नस्य सुखजनकमित्यर्थः । उदाहरणान्तरमाह । **ओदनभोजनं सुखमिति** ॥ शङ्कते । **अत्र पानादिति** ॥ पानादेव सुखम्, न तु संस्पर्शनेनेत्यर्थः । भोजनादित्यपि द्रष्टव्यम् । तत्र दृष्टान्तमाह । **चन्दनानुलेपनं सुखमितिवदिति** ॥ तथा च पयसा ओदनेन च स्वरूपतस्तावद्देवदत्तसुखाभावात् कथमिदं उदाहरणमिति भावः । समाधत्ते । **सत्यमिति** ॥ **यत्र संस्पर्शमिति** ॥ यत्र विषये संस्पर्शं विना स्वरूपसतैव सुखं नोत्पद्यते तादृशविषयोपलक्षणं संस्पर्शग्रहणमित्यर्थः । फलितमाह । **यत्रेति** ॥ स्पर्शनेन यत्र सुखं यथा चन्दनानुलेपनं सुखमिति, यत्र संस्पर्शपूर्वकपानादेर्वा सुखम् । यथा पयःपानं सुखमित्यादौ, तत्र सर्वत्रास्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । **तूलिकाया उत्थानं सुखमिति** ॥ अत्र

३२९२। वा यौ। (२-४-५७)

अजेर्वी वा स्याद्यौ। प्रवयणम्। प्राजनम्।

३२९३। करणाधिकरणयोश्च (३-३-११७)

ल्युट् स्यात्। इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः। गोदोहनी स्थाली। खलः प्राक्करणाधिकरणयोरित्यधिकारः।

३२९४। अन्तरदेशे। (८-४-२४)

अन्तःशब्दाद्धन्तेर्नस्य णः स्यात्। अन्तर्हणनम्। देशे तु अन्तर्हननो देशः। अत्पूर्वस्येत्येव। अन्तर्घ्नन्ति। 'तपरः' किम्। अन्तरघानि।

३२९५। अयनं च। (८-४-२५)

अयनस्य णोऽन्तःशब्दात्परस्य। अन्तरयणम्। अदेश इत्येव। अन्तरयनो देशः।

३२९६। पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण। (३-३-११८)

३२९७। छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य। (६-४-९६)

द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वः स्याद्घे परे। दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेन दन्तच्छदः। प्रच्छदः। अद्वीति किम् समुपच्छादः। आकुर्वन्त्यस्मिन्नाकरः।

३२९८। गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च। (३-३-११९)

न कर्मोपपदमिति भावः। **अग्निकुण्डस्येति** ॥ शीतकाल इति शेषः। अत्राग्निकुण्डेन संस्पर्शो नास्ति, दाहप्रसङ्गादिति भावः। ननु तूलिकाया उत्थानम् इत्यादिप्रत्युदाहरणेषु पूर्वसूत्रेण ल्युट् स्यादेवेति कर्मणीत्यादि व्यर्थमित्यत आह। **प्रत्युदाहरणेष्विति** ॥ **असमास इति** ॥ नित्यस्योपपदसमासस्याभाव इत्यर्थः। **करणाधिकरणयोश्च** ॥ अर्थनिर्देशोऽयं न तूपपदं व्याख्यानात्। अजपौ परत्वादयं बाधते। तदुक्तं "अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रिया खलनौ विप्रतिषेधेन" इति। **इध्मप्रव्रश्चन इति** ॥ प्रव्रश्च्यतेऽनेनेत्यर्थे ल्युट्। इध्मस्य प्रव्रश्चन इति विग्रहः। **गोदोहनीति** ॥ दुह्यतेऽस्यामित्यर्थे ल्युट्। गोर्दोहनीति विग्रहः। **खलः प्रागिति** ॥ व्याख्यानादिति भावः। **पुंसि** ॥ करणाधिकरणयोरित्येव। पूर्वसूत्रापवादः। **छादेर्घे** ॥ 'अद्व्युपसर्गस्य' इति छेदः। **ह्रस्वः स्यादिति** ॥ 'खचि ह्रस्वः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। णिच्प्रकृतिभूतस्य छाद उपधाया इति शेषः। 'ऊदुपधायाः' इत्यतस्तदनुवृत्तेः। एतेन णेरेव ह्रस्वः। तत्सामर्थ्यात्तस्य लोपो नेति परास्तम्। **गोचर** ॥ ननु 'पुंसि संज्ञायां घः' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह।

घान्ता निपात्यन्ते । 'हलश्च' (सू ३३००) इति वक्ष्यमाणस्य घञो-ऽपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरो देशः । संचरन्त्यनेन संचरो मार्गः । वहन्त्यनेन वहः स्कन्धः । व्रजः, व्यजस्तालवृन्तम् । निपातनाद्वीभावो न । आपणः पण्यस्थानम् । निगच्छन्त्यनेन निगमश्छन्दः । चात्कषः । निकषः ।

३२९९ । अवे तॄस्त्रोर्घञ् । (३-३-१२०)

अवतारः कूपादेः । अवस्तारो जवनिका ।

३३०० । हलश्च । (३-३-१२१)

हलन्ताद्घञ्स्यात् । घापवादः । (रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः ।) अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गः । विमार्गः समूहनी ।

३३०१ । अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च । (३-३-१२२)

अधीयतेऽस्मिन्नध्यायः । नियन्त्युद्युवन्ति संहरन्त्यनेनेति विग्रहः । 'अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम्' (वा २२३६) ।

३३०२ । उदङ्कोऽनुदके । (३-३-१२३)

उत्पूर्वादञ्चतेर्घञ्स्यात् न तूदके । घृतमुदच्यत उद्ध्रियतेऽस्मिन्निति घृतोदङ्कश्चर्ममयं भाण्डम् । 'अनुदके' किम् । उदकोदञ्चनः ।

३३०३ । जालमानायः । (३-३-१२४)

आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेनेत्यानायः । 'जालम्' इति किम् । आनयः ।

३३०४ । खनो घ च । (३-३-१२५)

चाद्घञ् । आखनः—आखानः । घित्करणमन्यतोऽप्ययमिति ज्ञापनार्थम् ।

हलश्चेति वक्ष्यमाणस्येति ॥ **चात्कष इति** ॥ व्याख्यानादिति भावः । **अवे तॄस्त्रोर्घञ्** ॥ अवेत्युपसर्गे उपपदे तॄ स्तॄ आभ्यां घञ् स्यात् पुंसि संज्ञायां प्रायेणेत्यर्थः । **घापवाद इति** ॥ 'पुंसि संज्ञायाम्' इति विहितस्य घस्यापवाद इत्यर्थः । **हलश्च** ॥ स्पष्टम् । **अध्याय** ॥ अधिपूर्वक इङ् निपूर्वक इण् उत्पूर्वकः युधातुः संपूर्वको हृञ् एते घञन्ता निपात्यन्ते । 'पुंसि संज्ञायाम्' इति घापवादः । **अवहारेति** ॥ अवहारः, आधारः, आवायः, एषां घञन्तानां निपातनस्योपसङ्ख्यानमित्यर्थः । **उदङ्कोऽनुदके** ॥ घस्यापवादः । **घृतोदकमिति** ॥ 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वम् । **जालमानायः** ॥ जालं वाच्यश्चेत् आनाय इति घञन्तमित्यर्थः । **खनो घ च** ॥ घ इति लुप्तप्रथमाकम् । खनो घञ् स्यात्

तेन भजेः भगः पदम् । करणे घः । खल सञ्चये । अधिकरणे घः । खल इत्यादि । । 'खनेर्डडरेकेकबका वाच्याः' (वा २२३८) आखः—आखरः—आखनिकः—आखनिकबकः । एते खनित्रवचनाः ।

३३०५ । ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् । (३-३-१२६)

करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु खल्स्यात् । तयोरेव—' (सू २८३३) इति भावे कर्मणि च । कृच्छ्रे, दुष्करः कटो भवता । अकृच्छ्रे । भवता ईषत्करः । सुकरः । 'निमिमीलियां खलचोरात्त्वं नेति वाच्यम्' (वा ३४८७) । ईषन्निमयः । दुष्प्रमयः । सुविलयः । निमयः । मयः । लयः ।

३३०६ । उपसर्गात्खल्घञोः । (७-१-६७)

उपसर्गादेव लभेर्नुम् स्यात् । ईषत्प्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः । उपालम्भः । 'उपसर्गात्' किम् । ईषल्लभः । लाभः ।

३३०७ । न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् । । (७-१-६८)

उपसर्गान्तररहिताभ्यां सुदुर्भ्यां लभेर्नुम्न स्यात्खल्घञोः । सुलभम् ।

घश्चेत्यर्थः । नन्वत्र घित्करणं व्यर्थम्, चजोरभावेन कुत्वस्याप्रसक्तेरित्याशङ्क्य आह । **घित्करणमिति** ॥ **भजेर्भग इति** ॥ भज्यते इति कर्मणि घः । **पदमिति** ॥ पद्यते गम्यतेऽनेनेति विग्रहः । **खनेरिति** ॥ ड, डर, इक, इकबक, एषां चतुर्णां द्वन्द्वः । **आख इति** ॥ डे रूपम् । **आखर इति** ॥ डरे रूपम् । उभयत्रापि डित्त्वसामर्थ्याट्टिलोपः । इके उदाहरति । **आखनिक इति** ॥ इकबके उदाहरति । **आखनिकबक इति** ॥ **ईषद्दुःसुषु** ॥ **निवृत्तमिति** ॥ व्याख्यानादिति भावः । तर्हि 'कर्तरि कृत्' इति कर्तरि स्यादित्यत आह । **तयोरेवेति** ॥ इह दुरिति कृच्छ्रार्थे एवान्वेति अकृच्छ्रार्थे तु ईषदिति सु इति चान्वेति । योग्यताबलात् । तदेतदाह । **कृच्छ्रे, दुष्कर इत्यादिना** ॥ **भवतेति** ॥ 'न लोक' इति षष्ठीनिषेधात् कर्तरि तृतीया । कृच्छ्रेत्यादि किम् । ईषत्कार्यम् । अल्पमित्यर्थः । **निमीति** ॥ निपूर्वो मिञ् मीनातिः लीङ् एषामित्यर्थः । 'मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च' 'विभाषा लीयतेः' इति प्राप्तमात्त्वं खलचोर्निषिध्यते । खलि उदाहरति । **ईषन्निमय इत्यादि** ॥ 'एरच्' इत्यचि उदाहरति । **निमय इत्यादि** ॥ **उपसर्गात्खल्घञोः** ॥ **लभेर्नुमिति** ॥ 'लभेश्च' इत्यतः 'इदितो नुम्' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । **न सुदुर्भ्याम्** ॥ केवलाभ्यामित्येतद्व्याचष्टे । **उपसर्गान्तरेति** ॥ **सुप्रलम्भः । अतिदुर्लम्भ इति** ॥ अत्र सुदुरोरुपसर्गान्तरसहितत्वात् पूर्वसूत्रप्राप्तस्य निषेधः । **कथं तर्हीति** ॥ सुदुरोरुपसर्गान्तरसहितत्वेन

दुर्लभम् । 'केवलाभ्याम्' किम् । सुप्रलम्भः । अतिदुर्लम्भः । कथं तर्हि अतिसुलभमतिदुर्लभमिति । यदा स्वती कर्मप्रवचनीयौ तदा भविष्यति ।

३३०८ । कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः । (३-३-१२७)

कर्तृकर्मणोरीषदादिषु चोपपदेषु भूकृञोः खल्स्यात् । 'यथासंख्यं नेष्यते' । कर्तृकर्मणी च धातोरव्यवधानेन प्रयोज्ये । ईषदादयस्तु ततः प्राक् । 'कर्तृकर्मणोश्च्व्यर्थयोरिति वाच्यम्' (वा २२४१) । खित्त्वान्मुम् । अनाढ्येन दुःखेन भूयते दुराढ्यंभवम् । ईषदाढ्यंभवम् । स्वाढ्यंभवम् । ईषदाढ्यंकरः । दुराढ्यंकरः । स्वाढ्यंकरः । 'च्व्यर्थयोः' किम् । आढ्येन सुभूयते ।

३३०९ । आतो युच् । (३-३-१२८)

खलोऽपवादः । ईषत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः । 'भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः' (वा २२४३) । दुःशासनः । दुर्योधन इत्यादि ।

नुमो निषेधादिति भावः । समाधत्ते । **यदेति** ॥ 'स्वती पूजायाम् ।' यदा पूजार्थकाविमौ कर्मप्रवचनीयौ तदा उपसर्गत्वाभावात् न सुदुरोरुपसर्गसहितत्वम् । अतो निषेधो भविष्यतीति भावः । सोः पूजार्थतया उपसर्गत्वाभावात् पूर्वसूत्रान्न तत्र प्राप्तिरित्यपि बोध्यम् । **कर्तृकर्मणोश्च** ॥ कर्तृकर्मणोरिति सप्तमी । उपपदयोरिति लभ्यते, व्याख्यानात् । चकारादीषद्दुस्सुष्विति समुच्चीयते । भूकृञोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह । **कर्तृकर्मणोरीषदादिषु चोपपदेष्विति** ॥ अत्र कर्तृकर्मणोरन्यतरस्मिन् ईषद्दुस्सूनामन्यतमे च इत्युभयस्मिन् समुच्चिते उपपद इत्यर्थो विवक्षितः । न तु प्रत्येकमुपपदत्वम्, व्याख्यानात् । भाष्ये तथैवोदाहरणाच्च । **नेष्यत इति** ॥ भूकृञोः कर्तृकर्मणोरित्यस्य च न यथासङ्ख्यमित्यर्थः । ननु कर्तृकर्मणोरन्यतरस्य ईषदादीनामन्यतमस्य च उपपदस्य प्रयोगसन्निपाते कथं पौर्वापर्यमित्यत आह । **कर्तृकर्मणी चेत्यादि** ॥ भाष्ये तथैवोदाहरणादिति भावः । **च्व्यर्थयोरिति** ॥ अभूततद्भाव इत्यर्थः । **भूयत इति** ॥ भावे लट् । **दुराढ्यंभवमिति** ॥ भावे खल् । अनाढ्यस्य दुरुपपदस्य भूधातोः प्रागव्यवधानेन प्रयोगः । दुरस्तु ततः प्राक् । **दुराढ्यंकर इति** ॥ अनाढ्यः आढ्यः दुःखेन क्रियते इत्यर्थः । अत्र आढ्यः कर्म उपपदम् । ईषदाढ्यंभवमित्याद्यप्युदाहार्यम् । अत्र ईषद्दुस्सूनां व्यवहितत्वात् पूर्वसूत्रेणाप्राप्ताविदमारब्धमिति बोध्यम् । **आतो युच्** ॥ कर्तृकर्मणोरिति नानुवर्तते, अस्वरितत्वात् । ईषदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषूपपदेषु आदन्ताद्धातोर्युच् स्यादित्यर्थः । तयोरेवेति भावे कर्मणि च । **खलोऽपवाद इति** ॥ वाऽसरूपविधिस्तु न भवति, 'क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वाऽसरूपविधिर्न' इत्युक्तेः । **दुष्पान इति** ॥ 'इदुदुपध' इति षः । **भाषायामिति** ॥ 'छन्दसि गत्यर्थेभ्यः' 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते

३३१० । षात्पदान्तात् । (८-४-३५)

नस्य णो न । निष्पानम् । सर्पिष्पानम् । 'षात्' किम् । निर्णयः । 'पदान्तात्' किम् । पुष्णाति । पदे अन्तः पदान्तः इति सप्तमीसमासोऽयम् । तेनेह न । सुसर्पिष्केण ।

३३११ । आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः । (३-३-१७०)

अवश्यंकारी । शतं दायी ।

३३१२ । कृत्याश्च । (३-३-१७१)

आवश्यकाधमर्ण्ययोरित्येव । अवश्यं हरिः सेव्यः । शतं देयम् ।

३३१३ । क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् । (३-३-१७४)

धातोः क्तिच्क्तश्च स्यादाशिषि संज्ञायाम् । 'तितुत्र–' (सू ३१६३) इति नेट् । भवताद्भूतिः ।

३३१४ । न क्तिचि दीर्घश्च । (६-४-३९)

अनिटां वनतितनोत्यादीनां च दीर्घानुनासिकलोपौ न स्तः क्तिचि परे । यन्तिः । रन्तिः । वन्तिः । तन्तिः ।

३३१५ । सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् । (६-४-४५)

सनोतेः क्तिच्यात्वं वा स्याल्लोपश्च वा । सनुतात् । सातिः । सतिः । सन्तिः । देवा एनं देयासुः देवदत्तः ।

इत्युत्तरमिदं वार्तिकम् । ईषद्दुस्सुष्वित्येव । खलोऽपवादः । इति खलर्थाः प्रत्ययाः । **आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः** ॥ कर्तरि कृदित्येव । **अवश्यङ्कारीति** ॥ अवश्यमित्यव्ययम् । **शतं दायीति** ॥ 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति षष्ठी न । **कृत्याश्चेत्यादि** ॥ स्पष्टम् । **क्तिच्क्तौ च** ॥ **आशिषीति** ॥ 'आशिषि लिङ्लोटौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **भवतादिति** ॥ आशिषि लोट् । भूतिरित्यस्य विवरणमिदम् । कर्तरि क्तिच् । **न क्तिचि दीर्घश्च** ॥ **अनिटामिति** ॥ 'अनुदात्तोपदेश' इति सूत्रमिहानुवर्तते इति भावः । **रन्तिरिति** ॥ अत्र 'श्र्युकः किति' इत्यस्याप्रवृत्तेः 'तितुत्र' इत्येव नेट् । भूतिरित्यत्र तु परत्वात् 'श्र्युकः किति' इत्येवोचितम् । **सनः** ॥ **आत्त्वमिति** ॥ 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **लोपश्चेति** ॥ अन्त्यस्य नकारस्येति शेषः । क्ते उदाहरिष्यन्नाह । **देवा एनं देयासुरिति** ॥ आशीर्लिङ् । **देवदत्त इति** ॥ तयोरेवेति कर्मणि क्तः । क्तिचा बाधा मा भूदिति क्तविधिः । अन्यथा अपवादेन क्तिचा क्तो बाध्येत । वाऽसरूप-

३३१६ । अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा । (३-४-१८)

प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यात् । प्राचांग्रहणं पूजार्थम् । 'अमैवाव्ययेन' (सू ७८३) इति नियमान्नोपपदसमासः । 'दो दद्धोः' (सू ३०७७) अलं दत्त्वा । 'घुमास्था—' (सू २४६२) । पीत्वा खलु । 'अलंखल्वोः' किम् । मा कार्षीत् । 'प्रतिषेधयोः' किम् । अलंकारः ।

३३१७ । उदीचां माङो व्यतीहारे । (३-४-१९)

व्यतीहारेऽर्थे माङः क्त्वा स्यात् । अपूर्वकालार्थमिदम् ।

३३१८ । मयतेरिदन्यतरस्याम् । (६-४-७०)

मेङ इकारोऽन्तादेशः स्याद्वा ल्यपि । अपमित्य याचते । अपमाय । उदीचांग्रहणाद्यथाप्राप्तमपि । याचित्वा अपमयते ।

३३१९ । परावरयोगे च । (३-४-२०)

विधिस्तु 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यतः प्रागेवेति 'प्रैषातिसर्ग' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **अलं खल्वोः** ॥ **क्त्वा स्यादिति** ॥ भावार्थकोऽयम् । 'अव्ययकृतो भावे' इति वचनात् । एतच्च 'तुमर्थं सेसेन' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ननु 'उदीचां माङो व्यतीहारे' इत्युत्तरसूत्रे उदीचाङ्ग्रहणादस्य नित्यत्वावश्यकत्वात् प्राचाङ्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । **प्राचांग्रहणं पूजार्थमिति** ॥ न च वाऽसरूपविधिराशङ्क्यः । तस्य 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यतः प्रागेव प्रवृत्तेरुक्तत्वात् । अलं रोदनेनेत्यादि तु बहुलग्रहणात्समाधेयमित्यलम् । उपपदसमासे ल्यपमाशङ्क्य आह । **अमैवाव्ययेनेति** ॥ **अलन्दत्त्वेति** ॥ दानेन किञ्चिदपि साध्यन्नास्तीत्यर्थः । ईत्वं स्मारयति **घुमास्थेति** ॥ **पीत्वा खल्विति** ॥ पानेन साध्यन्नास्तीत्यर्थः । **उदीचां माङो** ॥ व्यतीहारो विनिमयः 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इत्यनेन सिद्धिमाशङ्क्य आह । **अपूर्वकालार्थमिति** ॥ **मयतेरिदन्यतरस्याम्** ॥ 'वाऽन्यस्य संयोगादेः' इत्यतो वेति 'न ल्यपि' इत्यतो ल्यपीति चानुवर्तते इति भावः । **अपमित्य याचत इति** ॥ त्वया गौर्दत्ता चेत् मया महिषी दीयते इत्येवं विनिमयं कर्तुं गां याचते इत्यर्थः । इह विनिमयस्य पूर्वकालिकत्वाभावात् समानकर्तृकयोरित्यस्य न प्राप्तिः । प्रत्युत याचनाया एव पूर्वकालिकत्वात् याचेः क्त्वाप्राप्तिः । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् इत्वन्तुक । **अपमायेति** ॥ इत्वाभावे रूपम् । 'ईद्यति' इति ईत्वन्तु न, 'न ल्यपि' इति निषेधात् । **उदीचाङ्ग्रहणादिति** ॥ तेन मेङो क्त्वाप्रत्ययस्य विकल्पलाभात् तदभावे याचेः पूर्वकालक्रियावृत्तित्वात् समानकर्तृकयोरिति क्त्वेति भावः । **परावरयोगे च** ॥ परावरयोर्योगे इति विग्रहः । योगशब्दस्य प्रत्येकमन्वयः । परयोगे अवरयोगे च क्त्वेति लभ्यते । परेण कस्य योग इत्याकांक्षायां अवरस्येति लभ्यते । अवरेण कस्य योग इत्याकांक्षायाम्परस्येति लभ्यते । तदाह ।

परेण पूर्वस्यावरेण परस्य योगे गम्ये धातोः क्त्वा स्यात् । अप्राप्य नदीं पर्वतः । परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्य । अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदी । अवरपर्वतयोगोऽत्र नद्याः ।

३३२० । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । (३-४-२१)

समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात् । भुक्त्वा व्रजति । द्वित्वमतन्त्रम् । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । 'अनुदात्त–' (सू २४२८) इत्यनुनासिकलोपः । विष्णुं नत्वा स्तौति । स्वरत्यादेः 'श्र्युकः

परेण पूर्वस्येति ॥ अवरस्येत्यर्थः । परावरशब्दौ हि क्रमात् व्यवहिताव्यवहितदेशवृत्तवाचिनौ । **क्त्वा स्यादिति** ॥ 'अव्ययकृतो भावे' इति वचनादयमपि भावार्थक एव । अवरस्य परयोगे उदाहरति । **अप्राप्य नदीम्पर्वत इति** ॥ विन्ध्यपर्वताद्दक्षिणदेशे निवसतः विन्ध्यं गङ्गाञ्च नदीमधिकृत्य प्रवृत्तमिदं वाक्यम् । विन्ध्यस्योत्तरत एव हि गङ्गा । तथा च दक्षिणदेशस्थानां गङ्गोत्तरणेन विना विन्ध्यपर्वतः प्राप्यत्वेन स्थित इत्यर्थः, विन्ध्यस्य दक्षिणतो गङ्गाया अभावादिति भावः । तथा च दक्षिणदेशस्थानां विन्ध्यव्यवहिता गङ्गा । दक्षिणदेशीयापेक्षया अव्यवहितस्य विन्ध्यस्य दाक्षिणात्यापेक्षया व्यवहितया गङ्गया योगो गम्यते । तदाह । **परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्येति** ॥ अथापरेण परस्य योगे उदाहरति । **अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदीति** ॥ दाक्षिणात्यानाम् अव्यवहितविन्ध्यपर्वतातिक्रमेणैव व्यवहिता गङ्गा प्राप्यत्वेन स्थितेत्यर्थः । अत्र अव्यवहितेन विन्ध्येन दाक्षिणात्यापेक्षया व्यवहितायाः गङ्गायाः योगो गम्यते । तदाह । **अवरपर्वतयोगोऽत्र नद्या इति** ॥ इह अप्राप्तेरतिक्रमणस्य च विन्ध्यास्थितिपूर्वकालकत्वाभावात् 'समानकर्तृकयोः पूर्व' इत्यस्य न प्राप्तिः । **समानकर्तृकयोः** ॥ समानकर्तृकयोरिति निर्धारणे षष्ठी । पूर्वकाल इत्यस्य पूर्वकालके धात्वर्थे इत्यर्थः । विद्यमानादिति शेषः । **क्त्वा स्यादिति** ॥ अव्ययकृत्वाद्भावार्थकोऽयम् । **भुक्त्वा व्रजतीति** ॥ पूर्वकालिकाद्भोजनात् उत्तरकालिकं व्रजनमित्यर्थः । **द्वित्वमिति** ॥ समानकर्तृकयोरिति द्वित्वमविवक्षितमिति भावः । **स्नात्वेति** ॥ स्नानभोजनपानोत्तरकालिकं व्रजनमित्यर्थः । अत्र व्रजनापेक्षया स्नानादीनाम्बहूनाम्पूर्वकालिकत्वेऽपि क्त्वेति भावः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । पूर्वम्भुङ्क्ते ततो व्रजतीत्यत्र तु पूर्वशब्देनैव पूर्वत्वस्यावगमात् 'उक्तार्थानामप्रयोग' इति न्यायात् न क्त्वा । पूर्वम्भुक्त्वा ततो व्रजतीत्यत्र तु न क्रिययोः पौर्वापर्यं किन्तु कर्त्रोरेव । अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वम्भुक्त्वा पश्चाद्व्रजत्यन्येभ्यो भोक्तृभ्यः इत्यर्थः । आस्यते भोक्तुमित्यत्र तु वासरूपविधिना लट् इति भाष्यादौ विस्तरः । नमधातोः क्त्वाप्रत्यये आह । **अनुदात्तेतीति** ॥ स्वरति सूति सूयतिधूञ्भ्यः क्त्वाप्रत्ययस्य 'श्र्युकः किति' इति निषेधम्बाधित्वा 'स्वरतिसूतिसूयति' इति इड्विकल्पमाशङ्क्य आह । **स्वरत्यादेरिति** ॥ 'आर्धधातुकस्येट्' इत्यादेरिड्विधिकाण्डात् प्राक् 'नेड्वशिकृति' इत्यादेरिण्निषेधकाण्डस्यारम्भसामर्थ्यात् इह पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य 'श्र्युकः किति' इति

किति' (सू २३८१) इति नित्यमिडभावः पूर्वविप्रतिषेधेन । स्तृत्वा । सूत्वा । धूत्वा ।

३३२१ । क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः । (६-४-३१)

एतयोर्नलोपो न स्यात्क्त्वि परे । स्कन्त्वा । ऊदित्त्वादिड्वा । स्यन्त्वा—स्यन्दित्वा ।

३३२२ । न क्त्वा सेट् । (१-२-१८)

सेट् क्त्वा किन्न स्यात् । शयित्वा । 'सेट्' किम् । कृत्वा ।

३३२३ । मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा । (१-२-७)

एभ्यः सेट् क्त्वा किन् । मृडित्वा । 'क्लिशः क्त्वा—' (सू ३०४९) इति वेट् । क्लिशित्वा—क्लिष्ट्वा । उदित्वा । उषित्वा । रुदविद—' (सू २६०९) इति कित्त्वम् । रुदित्वा । विदित्वा । मुषित्वा । गृहीत्वा ।

३३२४ । नोपधात्थफान्ताद्वा । (१-२-२३)

सेट् क्त्वा कित्स्याद्वा । श्रथित्वा—श्रन्थित्वा । गुफित्वा—गुम्फित्वा । 'नोपधान्' किम् । । कोथित्वा । रेफित्वा ।

इण्निषेध एव प्रवर्तते इति भावः । **क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः** ॥ **नलोपो नेति** ॥ 'श्नान्नलोपः' इत्यतो नलोप इति 'नाञ्चेः पूजायाम्' इत्यतो नेति चानुवर्त्तते इति भावः । **क्त्वीति** ॥ क्त्वाशब्दस्य सप्तम्येकवचनम् । आत इति योगविभागादाल्लोपः । **स्कन्त्वेति** ॥ स्कन्दिर् धातोः रूपम् । अनुदात्तोपदेशत्वान्नेट् । स्यन्दू धातोः क्त्वाप्रत्यये आह । **ऊदित्त्वादिड्वेति** ॥ **न क्त्वा सेट्** ॥ **किन्नेति** ॥ 'असंयोगाल्लिट्कित्' इत्यतः किदित्यनुवृत्तेरिति भावः । **शयित्वा इति** ॥ कित्त्वाभावान् न गुणनिषेधः । **मृडमृद** ॥ 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधस्यापवादः । **मृडित्वेति** ॥ कित्त्वान्न लघूपधगुणः । मृदित्वेत्याद्यप्युदाहार्यम् । **क्लिश इति** ॥ 'क्लिश हिंसायाम्' दिवादौ । ततः क्त्वाप्रत्ययस्य 'क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः' इति वेडित्यर्थः । 'क्लिशू विबाधने इत्यस्य तु ऊदित्त्वाद्वेट् । **उदित्वेति** ॥ वदधातोः क्त्वाप्रत्ययः। 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम् । **उषित्वेति** ॥ वसधातोः क्त्वा 'वसतिक्षुधोः' इति इट् सम्प्रसारणम् । 'शासिवसि' इति षः। **रुदविद इति कित्त्वमिति** ॥ 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधस्यापवाद इति भावः । **नोपधात्थफान्ताद्वा** ॥ थफौ अन्तौ यस्येति विग्रहः । 'न क्त्वा सेट्' इति नित्यनिषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । कित्त्वे सति नलोपः । तदभावे तु नेति मत्वा आह । **श्रथित्वेत्यादि** ॥ **कोथित्वा । रेफित्वेति** ॥ कुथ पूतीभावे, रिफ कत्थनयुद्धहिंसादानेषु । इह 'रलो व्युपधात्'

३३२५ । वञ्चिलुञ्च्यृतश्च । (१-२-२४)

सेट् क्त्वा किद्वा । वचित्वा—वञ्चित्वा । लुचित्वा—लुञ्चित्वा । ऋतित्वा—अर्तित्वा ।

३३२६ । तृषिमृषिकृषेः काश्यपस्य । (१-२-२५)

एभ्यः सेट् क्त्वा किद्वा । तृषित्वा—तर्षित्वा । मृषित्वा मर्षित्वा । कृषित्वा—कर्षित्वा[1] । 'रलो व्युपधात्—' (सू २६१७) इति वा कित्त्वम् । द्युतित्वा—द्योतित्वा । लिखित्वा—लेखित्वा । 'रलः' किम् । सेवित्वा । 'व्युपधात्' किम् । वर्तित्वा । 'हलादेः' किम् । एषित्वा । 'सेट्' किम् । भुक्त्वा । 'वसतिक्षुधोरिट्' (सू ३०४६) उषित्वा । क्षुधित्वा—क्षोधित्वा । 'अञ्चेः पूजायाम्' (सू ३०४७) इति नित्यमिट् । अञ्चित्वा । गतौ तु । अक्त्वेत्यपि । लुभित्वा—लोभित्वा । 'लुभो विमोहने' (सू ३०४८) इतीट् । अविमोहने तु लुब्ध्वा ।

३३२७ । जॄव्रश्च्योः क्त्वि । (७-२-५५)

इति विकल्पोऽपि न भवति नोपधग्रहणसामर्थ्यात् । **वञ्चिलुञ्च्यृतश्च** ॥ 'न क्त्वा सेट्' इत्यस्यापवादः । कित्त्वविकल्पान्नलोपविकल्पः । ऋतेरुदाहरति । **ऋतित्वा-अर्तित्वेति** ॥ कित्त्वविकल्पाल्लघूपधगुणनिषेधविकल्पः । ऋतिस्सौत्रो धातुः घृणायाम् । तस्यार्धधातुकविषये 'ऋतेरीयङ्' इत्यस्य विकल्पनात् तदभावे कित्त्वमिह विकल्प्यते । **तृषिमृषि** ॥ 'न क्त्वा सेट्' इत्यस्यापवादः । **रल इति** ॥ उकारोपधात् इकारोपधाच्च रलन्तात् हलादेः परः सन् क्त्वा च सेटौ वा किताविति व्याख्यातं प्राक् । रल् प्रत्याहारः । **वर्तित्वेति** ॥ 'वृतु वर्तने' इत्यस्य रूपम् । **एषित्वेति** ॥ इषधातोः रूपम् । इह हलादित्वाभावान्न कित्त्वविकल्पः । किन्तु 'न क्त्वा सेट्' इति नित्यमेव कित्त्वाभावान्न गुणनिषेधः । वसधातोः क्षुधधातोश्च अनुदात्तोपदेशत्वात् इण्निषेधे प्राप्ते तदपवादं स्मारयति । **वसतिक्षुधोरिडिति** ॥ **उषित्वेति** ॥ 'मृडमृद' इति कित्त्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम् । 'शासिवसि' इति षः । अञ्चुधातोः क्त्वाप्रत्ययस्य 'उदितो वा' इति इड्विकल्पे प्राप्ते आह । **अञ्चेः पूजायामिति** ॥ **गतौ त्विति** ॥ तत्र 'उदितो वा' इति वेट्कत्वात् । **लुभित्वा-लोभित्वेति** ॥ व्याकुलीकृत्येत्यर्थः । 'लुभ विमोहने' । तुदादिः । विमोहनं व्याकुलीकरणमिति वृत्तिः । 'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्पः । तत्र 'तीषसह' इति इड्विकल्पे आह । **लुभो विमोहने इतीडिति** ॥ नित्यमिति शेषः । विमोहनार्थाल्लुभः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् न तु गार्ध्य इति व्याख्यातं प्राक् । **अविमोहने त्विति** ॥ गार्ध्ये तु 'तीषसह' इति इड्विकल्पे लुभित्वेत्यपि भवति । अभिकाङ्क्ष्येत्यर्थः । विमोहने तु लुब्ध्वेत्यपपाठः । **जॄव्रश्च्योः**

---

१. अत्र क्वचित्तालव्यान्तपाठो दृश्यते—कृशित्वा-कर्शित्वेति चोदाहृतम् ।

आभ्यां परस्य क्त्व इट् स्यात् जरीत्वा—जरित्वा । व्रश्चित्वा ।

३३२८ । उदितो वा । (७-२-५६)

उदितः परस्य क्त्व इड्वा । शमित्वा । 'अनुनासिकस्य क्वि—' (सू २६६६) इति दीर्घः । शान्त्वा । द्यूत्वा—देवित्वा ।

३३२९ । क्रमश्च क्त्वि । (६-४-१८)

क्रम उपधाया वा दीर्घः स्यात् झलादौ क्त्वि परे क्रान्त्वा—क्रन्त्वा । 'झलि' किम् । क्रमित्वा । 'पूङश्च' (सू ३०५०) इति वेट् । पवित्वा—पूत्वा ।

३३३० । जान्तनशां विभाषा । (६-४-३२)

जान्तानां नशेश्च नलोपो वा स्यात् क्त्वि परे । भक्त्वा—भङ्क्त्वा । रक्त्वा—रङ्क्त्वा । 'मस्जिनशोः—' (सू २५१७) इति नुम् । तस्य पक्षे लोपः । नंष्ट्वा नष्ट्वा । 'रधादिभ्यश्च' (सू २५१४) इतीट्पक्षे । नशित्वा । 'झलादाविति वाच्यम्'[1] (वा ५०६६) । नेह । अञ्जित्वा । ऊदित्त्वाद्वेट् ।

क्त्वि ॥ **जरीत्वा-जरित्वेति** ॥ 'श्र्युकः किति' इति निषेधे प्राप्ते विधिः । 'वृतो वा' इति इटो दीर्घविकल्पः । **व्रश्चित्वेति** ॥ अत्र ऊदित्वादिड्विकल्पे प्राप्ते नित्यमिट् । 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणम् । **उदितो वा** ॥ **क्त्व इति** ॥ 'जॄव्रश्च्योः' इति पूर्वसूत्रात्तदनुवृत्तेरिति भावः । अप्राप्तविभाषेयम् । शमुधातोरिट्पक्षे उदाहरति । **शमित्वेति** ॥ इडभावे त्वाह । **अनुनासिकस्येति** ॥ **द्यूत्वा-देवित्वेति** ॥ दिव्धातोरुदित्त्वात् क्त्वायामिड्विकल्पः । 'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्पः । तत्र इडभावपक्षे कित्त्वपक्षे 'च्छ्वोः' इति वस्य ऊठि इकारस्य यणि द्यूत्वेति रूपम् । इट्पक्षे तु सत्यपि कित्त्वे झलादित्वाभावात् नोठ् । इटि कित्त्वाभावपक्षे तु उपधागुण इति भावः । **क्रमश्च क्त्वि** ॥ 'नोपधायाः' इत्यतः उपधाया इति 'तनोतेर्विभाषा' इत्यतः विभाषेति 'ढ्रलोपे पूर्वस्य' इत्यतः दीर्घ इति 'अनुनासिकस्य क्वि' इत्यतः झल्ग्रहणञ्चानुवर्तते । तदाह । **क्रम उपधाया इत्यादि** ॥ 'अनुनासिकस्य क्वि' इति नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । **क्रान्त्वेति** ॥ क्रमुधातोरुदित्त्वादिड्विकल्पः । दीर्घपक्षे रूपम् । **जान्तनशां** ॥ 'श्नान्नलोपः' इत्यतो नलोप इति 'क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः' इत्यतः क्त्वीति चानुवर्तते । तदाह । **जान्तानामित्यादि** ॥ **भक्त्वा-भङ्क्त्वेति** ॥ 'भञ्जो आमर्दने' इत्यस्य रूपम् । **रक्त्वा-रङ्क्त्वेति** ॥ 'रञ्ज रागे' इत्यस्य रूपम् । नष्ट्वा—नंष्ट्वेत्यत्राह । **मस्जि इति** ॥ **तस्येति** ॥ नशो नकारस्य 'जान्तनशाम्' इत्यनेन पाक्षिको लोप इत्यर्थः । **झलादाविति** ॥ 'जान्तनशां विभाषा' इति नलोपविकल्पः झलादावित्यर्थः । **अञ्जित्वेति** ॥

---

[1] दीक्षिताङ्गीकृतमेतत् । अन्येषां तु युक्तिसिद्धम् ।

पक्षे । अक्त्वा अङ्क्त्वा । 'जनसन–' (सू २५०४) इत्यात्त्वम् । खात्वा–खनित्वा । द्यतिस्यति (सू ३०७४) इतीत्त्वम् । दित्वा । सित्वा । मित्वा । स्थित्वा । 'दधातेर्हिः' (सू ३०७६) । हित्वा ।

३३३१ । जहातेश्च क्त्वि । (७-४-४३)

हित्वा । हाङस्तु । हात्वा । 'अदो जग्धिः–' (सू ३०८०) । जग्ध्वा ।

३३३२ । समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् । (७-१-३७)

अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्त्वो ल्यबादेशः स्यात् । तुक् । प्रकृत्य । 'अनञ्' किम् । अकृत्वा । पर्युदासाश्रयणान्नेह । परमकृत्वा ।

३३३३ । षत्वतुकोरसिद्धः । (६-१-८६)

षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात् । कोऽसिचत्, इह षत्वं न । अधीत्य । प्रेत्य । 'ह्रस्वस्य–' (सू २८५८) इति तुक् ।

इटि झलादित्वाभावात् 'जान्तनशाम्' इति नलोपो नेति भावः । **पक्षे इति** ॥ इट्पक्षे झलादित्वात् नलोपविकल्प इति भावः । **आत्त्वमिति** ॥ 'खनु विदारणे' उदित्त्वाद्वेट् । इडभावपक्षे झलादित्वात् 'जनसनखनाम्' इत्यात्त्वमित्यर्थः । **दित्वेति** ॥ 'दो अवखण्डने' इत्यस्य रूपम् । **सित्वेति** ॥ 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्य रूपम् । **मित्वेति** ॥ माधातोः रूपम् । **स्थित्वेति** ॥ स्थाधातोः रूपम् । धाधातोः क्त्वाप्रत्यये आह । **दधातेर्हिरिति** ॥ 'ओ हाक् त्यागे' इत्यस्य क्त्वायां हिभावं स्मारयति । **जहातेश्च क्त्वि** ॥ **हित्वेति** ॥ त्यक्त्वेत्यर्थः । **हाङस्त्विति** ॥ 'जहातेश्च क्त्वि' इति हिभावविधौ जहातेरिति निर्देशात् 'ओ हाक् त्यागे' इत्यस्य ग्रहणम्, न तु 'ओ हाङ् गतौ' इत्यस्य । तस्य 'भृञामित्' इति इत्त्वे जिहातेरिति निर्देशापत्तेः । **जग्ध्वेति** ॥ जग्ध् क्त्वा इति स्थिते 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति धः । 'झरो झरि' इति प्रकृतिधकारस्य पाक्षिको लोपः । **समासे** ॥ अनञ्पूर्व इति पर्युदासात् अव्ययपूर्वपद इति लभ्यते इति मत्वा आह । **अव्ययेत्यादि** ॥ **तुगिति** ॥ 'ह्रस्वस्य पिति' इत्यनेनेति भावः । **प्रकृत्येति** ॥ प्रशब्दः प्रकर्षे, तस्य 'कुगति' इति क्त्वान्तेन नित्यसमासः । **परमकृत्वेति** ॥ अव्ययपूर्वपदत्वाभावान्न ल्यबिति भावः । **षत्वतुकोरसिद्धः** ॥ 'एकः पूर्वपरयोः' इत्येकादेशप्रकरणात् उत्तरमिदं सूत्रम् । ततश्च असिद्ध इत्यस्य एकादेश इति शेषः । फलितं त्वाह । **एकादेशशास्त्रमिति** ॥ कार्यासिद्धत्वं निराकृत्य शास्त्रासिद्धत्वस्यैव भाष्ये सिद्धान्तितत्वादिति भावः । **कोऽसिचदिति** ॥ 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपमिहैकादेशः । तस्य 'अन्तादिवच्च' इति परादित्वे ओसिचदिति पदं । तस्य सकारस्य अपदादितया 'सात्पदाद्योः' इति निषेधाभावात् 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वं प्राप्तम् एकादेशस्यासिद्धत्वान्न भवति, एकादेशस्यासिद्धत्वेन को असिचदिति स्थिते सकारस्य अकारेण व्यवधानात्

३३३४ । वा ल्यपि । (६-४-३८)

अनुदात्तोपदेशानां वनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा स्याल्ल्यपि । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन मान्तानिटां वा, नान्तानिटां वनादीनां च नित्यम् । आगत्य—आगम्य । प्रणत्य—प्रणम्य । प्रहत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । वितत्य । 'अदो जग्धिः—' (सू ३०८०) । 'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बाधते' ।

इणः परत्वाभावात् । तदाह । **इह षत्वन्नेति** ॥ षत्वे एकादेशस्यासिद्धत्वे प्रासङ्गिकमुदाहृत्य प्रकृते ल्यपि तुग्विधावसिद्धत्वमुदाहरति । **अधीत्येति** ॥ 'इङ् अध्ययने' नित्यमधिपूर्वः तस्मात् क्त्वो ल्यप् । **प्रेत्येति** ॥ प्रपूर्वादिण्धातोः क्त्वो ल्यप् । इहोभयत्र सवर्णदीर्घस्य आद्गुणस्य चासिद्धत्वात् 'ह्रस्वस्य पिति' इति तुक् । एकादेशस्यासिद्धत्वाभावे तु ह्रस्वाभावात्तुक् न स्यात् । तदाह । **ह्रस्वस्येति तुगिति** ॥ **वा ल्यपि** ॥ 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपः' इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । तदाह । **अनुदात्तेत्यादि** ॥ अनुदात्तोपदेशानां वनतितनोत्यादीनाञ्च अनुदात्तोपदेशेत्युक्तो नलोपो ल्यपि वा स्यादित्यर्थः । **व्यवस्थितविभाषेति** ॥ व्याख्यानादिति भावः । **मान्तानिटां वेति** ॥ गम्, नम्, रम्, यमां पाक्षिको मलोप इत्यर्थः । **नान्तेति** ॥ नान्तेषु मन्यहनावनिटौ तयोः वनादीनाञ्च अनुदात्तोपदेशेत्यनेन नलोपो नित्यं स्यादित्यर्थः । नान्तानिटामिति बहुवचनन्तु प्रयोगबहुत्वाभिप्रायम् । मान्तानामुदाहरति । **आगत्येति** ॥ गमेरनुनासिकलोपे तुक् । **प्रणत्येति** ॥ नमेरनुनासिकलोपपक्षे तुक् । विरम्य, विरत्य, प्रयत्य, प्रयम्य, इत्यप्युदाहार्यम् । नान्तयोरुदाहरति । **प्रहत्य । प्रमत्येति** ॥ हनो मन्यतेश्च नित्यं नलोपः । **प्रवत्येति** ॥ वनेर्नित्यं नलोपः, तुक् । **वितत्येति** ॥ तनोतेर्नित्यं नलोपः, तुक् । भाष्ये तु 'वा ल्यपि' इति सूत्रन्न दृश्यते । 'अनुदात्त' इति सूत्रे 'अनुदात्तोपदेशेऽनुनासिकलोपो ल्यपि च' इति 'वामः' इति च वार्तिकं पठितम् । ल्यपि च अनुदात्तोपदेश इति नलोपो भवति । मकारान्तानां तु वेत्यर्थः । अथ प्रजग्ध्येत्युदाहरणं मनसि निधाय तत्र अदधातोः क्त्वो ल्यपि 'अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति' इति जग्ध्यादेशविधिं स्मारयति । **अदो जग्धिरिति** ॥ आदेशे इकार उच्चारणार्थः । ननु विधायेत्यत्र 'दधातेर्हिः' इति हिभावः प्राप्नोति । न च तस्य तादौ किति विधानात् ल्यपि कृते कथं तत्प्राप्तिः । अलाश्रयविधौ स्थानिवत्त्वाभावादिति वाच्यम् । परस्मादपि ल्यपः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् हिभावप्रवृत्तेर्दुर्निवारत्वात् । तथा प्रदायेत्यत्र तादौ किति विहितमित्त्वं ल्यपः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् प्राप्नोति । तथा प्रखन्येत्यत्र 'जनसनखनां सञ्झलोः' इति झलादिलक्षणमात्वं ल्यपः प्रागेव प्राप्नोति । तथा 'द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति' इति इत्त्वं ल्यपः प्रागेव प्राप्नोति । तथा प्रक्रम्येत्यत्र 'क्रमश्च क्त्वि' इति झलादौ क्त्वि विहितमुपधादीर्घत्वं ल्यपः प्रागेव प्राप्नोति । तथा आपृच्छ्य प्रदीव्येत्यत्र 'च्छ्वोः' इति शूठौ झलादित्वलक्षणौ ल्यपः प्रागेव स्याताम् । तथा प्रदीव्येत्यत्र वलादिलक्षणः इट् ल्यपः प्रागेव प्राप्नोतीत्याशङ्क्य आह । **अन्तरङ्गानपीति** ॥ कुत एतदित्यत आह । **जग्धिविधाविति** ॥ 'अदो जग्धिस्ति किति' इत्येतावतैव प्रजग्ध्य

जग्धिविधौ ल्यब्ग्रहणात् । तेन हित्वदत्वात्वेत्वदीर्घत्वशूठिटो ल्यपि न । विधाय । प्रदाय । प्रखन्य । प्रस्थाय । प्रक्रम्य । आपृच्छ्य । प्रदीव्य ।

३३३५ । न ल्यपि । (६-४-६९)

ल्यपि परे घुमास्थादेरीत्त्वं न । धेट् । प्रधाय । प्रमाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय । प्रसाय । 'मीनातिमिनोति–' (सू २५०८) इत्यात्त्वम् । प्रमाय । निमाय । उपदाय । 'विभाषा लीयतेः' (सू २५०९) विलाय–विलीय । णिलोपः । उत्तार्य । विचार्य ।

३३३६ । ल्यपि लघुपूर्वात् । (६-४-५६)

लघुपूर्वात्परस्य णेरयादेशः स्याल्ल्यपि । विगणय्य । प्रणमय्य । प्रबेभिदय्य । 'लघुपूर्वात्' किम् । संप्रधार्य ।

३३३७ । विभाषाऽऽपः । (६-४-५७)

आप्नोतेर्णेरयादेशो वा स्याल्ल्यपि । प्रापय्य–प्राप्य ।

३३३८ । क्षियः । (६-४-५९)

क्षियो ल्यपि दीर्घः स्यात् । प्रक्षीय ।

इत्यत्रापि ल्यपः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् जग्ध्यादेशस्सिद्धः । अतो ल्यब्ग्रहणं 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यब्बाधते' इति ज्ञापयति । एवञ्च अन्तरङ्गजग्ध्यादेशापेक्षया प्राबल्याल्ल्यपि कृते सति तकारादित्वलक्षणजग्धिभावस्याप्रसक्तेः जग्धिविधौ ल्यब्ग्रहणमर्थवदिति भावः। **तेनेति** ॥ हित्वं दत्वं आत्त्वम् इत्त्वं दीर्घत्वं शूठौ इट् च ल्यपि नेत्यर्थः । **न ल्यपि** ॥ 'घुमास्थागापाजहातिसाम्' इत्यनुवर्तते । 'ईद्यति' इत्यतः 'ईत्' इति च । तदाह । **ल्यपि परे इत्यादि** ॥ **धेडिति** ॥ प्रकृतिप्रदर्शनम् । **प्रधायेति** ॥ 'आदेचः' इत्यात्त्वम् । **प्रपायेति** ॥ निपीयेति तु 'पीङ् पाने' इत्यस्य रूपम् । **प्रसायेति** ॥ 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्य रूपम् । लीङः क्त्वो ल्यपि आत्वविकल्पं स्मारयति । **विभाषा लीयतेरिति** ॥ **णिलोप इति** ॥ उत्पूर्वात् तृधातोर्णिचि वृद्धौ रपरत्वे उत्तारि इति रूपम् । विपूर्वाच्चरधातोर्णिचि उपधावृद्धौ विचारीति रूपम्, ताभ्यां क्त्वो ल्यपि णिलोप इत्यर्थः । **ल्यपि लघुपूर्वात्** ॥ 'णेरनिटि' इत्यतो णेरिति 'अयामन्ताल्वाय्य' इत्यतः अय् इति चानुवर्तते । तदाह । **लघुपूर्वादिति** ॥ लघुः पूर्वो यस्माद्वर्णादिति विग्रहः, णिलोपापवादः । **विगणय्येति** ॥ 'गण सङ्ख्याने' चुरादिः कथादिरदन्तः । तस्माण्णिच् । अतो लोपः । क्त्वो ल्यपि णेरयादेशः । **प्रबेभिदय्येति** ॥ भिदधातोर्यङि द्वित्वम् । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणः । जश्त्वं 'यस्य हलः' इति यकारलोपः, अतो लोपः, क्त्वो ल्यपि णेरयादेशः । **विभाषाऽऽपः** ॥ लघुपूर्वत्वाभावात् पूर्वेण अप्राप्ते विभाषेयम् । **क्षियः** ॥ 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्यतो ल्यपीति 'युप्लुवोर्दीर्घः

३३३९ । ल्यपि च । (६-१-४१)

वेञो ल्यपि संप्रसारणं न स्यात् । प्रवाय ।

३३४० । ज्यश्च । (६-१-४२)

प्रज्याय ।

३३४१ । व्यश्च । (६-१-४३)

उपव्याय ।

३३४२ । विभाषा परेः । (६-१-४४)

परेर्व्येञो वा संप्रसारणं स्याल्ल्यपि । तुकं बाधित्वा परत्वात् 'हलः' (सू २५५९) इति दीर्घः । परिवीय–परिव्याय । कथम् 'मुखं व्यादाय स्वपिति' 'नेत्रे निमील्य हसति' इति । व्यादाननिमीलनोत्तरकालेऽपि स्वापहासयोरनुवृत्तेस्तदंशविवक्षया भविष्यति ।

३३४३ । आभीक्ष्ण्ये णमुल्च । (३-४-२२)

पौनःपुन्ये द्योत्ये पूर्वविषये णमुल्स्यात् क्त्वा च । द्वित्वम् । स्मारंस्मारं

छन्दसि' इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तते । तदाह । **क्षियो ल्यपीति** ॥ **ल्यपि च** ॥ 'वेञः' इति सूत्रमनुवर्तते । 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इत्यतः न सम्प्रसारणमिति च । तदाह । **वेञो ल्यपीत्यादि** ॥ **प्रवायेति** ॥ 'वेञ् तन्तुसन्ताने' क्त्वो ल्यप् । 'आदेच उपदेशे' इत्यात्त्वम् । इह 'ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचति' इति सम्प्रसारणन्न । **ज्यश्च** ॥ ज्याधातोर्ल्यपि सम्प्रसारणन्न स्यादित्यर्थः । **प्रज्यायेति** ॥ इह 'ग्रहिज्यावयि' इति सम्प्रसारणन्न । **व्यश्च** ॥ वेञो ल्यपि सम्प्रसारणन्नेत्यर्थः । **उपव्यायेति** ॥ 'व्येञ् संवरणे' क्त्वो ल्यपि 'आदेचः' इत्यात्त्वम् । 'ग्रहिज्यावयि' इति सम्प्रसारणन्न । **विभाषा परेः** ॥ 'वेञः' इति ल्यपीति सम्प्रसारणमिति चानुवर्तते । तदाह । **परेर्व्येञः इति** ॥ परिपूर्वाद्व्येञः क्त्वो ल्यपि यकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते परि वि य इति स्थिते आह । **तुकमिति** ॥ **कथमिति** ॥ स्वापकाल एव मुखव्यादानं हासकाल एव नेत्रनिमीलनम् । एवञ्च व्यादाननेत्रनिमीलनयोः स्वापहासपूर्वकालकत्वाभावात् कथं क्त्वाप्रत्यय इत्याक्षेपः । समाधत्ते **व्यादानेति** ॥ यद्यपि व्यादाननिमीलनोत्पत्त्युत्तरकालके स्वापहसने, न तु तत्पूर्वकालके । तथापि व्यादानोत्पत्त्युत्तरकाले निमीलनोत्पत्त्युत्तरकालेऽपि स्वापहासौ अनुवर्तेते । तत्र स्वापोत्पत्तिकालीनव्यादानस्य हासोत्पत्तिकालीननिमीलनस्य च तत्कालीनस्वापहासपूर्वकालकत्वाभावेऽपि तदुत्तरकालानुवृत्तस्वापहासापेक्षया पूर्वकालकत्वसत्वात् क्त्वाप्रत्यय इत्यर्थः । "मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते" इत्यादौ तु समानकर्तृकताविघाताय स्थितस्येत्याद्यध्याहार्यम् । **आभीक्ष्ण्ये णमुल् च** ॥ समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति क्त्वाविध्युत्तरमिदं सूत्रम् । तदाह । **पूर्वविषये इति** ॥ यद्यपि वाऽसरूपविधिना क्त्वा सिद्धः । स्त्र्यधिकारात्प्रागेव वाऽसरूपविधि-

नमति शिवम्। स्मृत्वास्मृत्वा। पायंपायम्। भोजंभोजम्। श्रावंश्रावम्। 'चिण्णमुलोः—' (सू २७६२) इति णमुलपरे णौ वा दीर्घः। गामंगामम्। गमंगमम्। 'विभाषा चिण्णमुलोः' (सू २७६५) इति नुम्वा। लम्भंलम्भम्। लाभंलाभम्। व्यवस्थितविभाषयोपसृष्टस्य नित्यं नुम्। प्रलम्भंप्रलम्भम्। 'जाग्रोऽविचिण्णल्—' (सू २४८०) इति गुणः। जागरंजागरम्। ण्यन्तस्याप्येवम्।

३३४४। न यद्यनाकाङ्क्षे। (३-४-२३)

यच्छब्द उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तं तन्न, यत्र पूर्वोत्तरे क्रिये तद्वाक्यमपरं नाकाङ्क्षति चेत्। यदयं भुङ्क्ते ततः पठति। इह क्त्वाणमुलौ न। 'अनाकाङ्क्षे' किम्। यदयं भुक्त्वा व्रजति ततोऽधीते।

३३४५। विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु। (३-४-२४)

आभीक्ष्ण्य इति नानुवर्तते। एषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले

पक्षेऽपि क्त्वाविधौ वाऽसरूपवचनस्य वाऽसरूपसूत्रभाष्ये प्रपञ्चितत्वात्। तथापि 'विभाषाग्रे प्रथम' इति सूत्रे उभयोर्विधानाय चकारः। तत्र हि अग्रेभोजं व्रजति देवदत्तः अग्रे भुक्त्वा इत्यादौ देवदत्तकर्तृकभोजने यज्ञदत्तादिकर्तृकभोजनापेक्षया पूर्वकालत्वमग्रादिशब्देन बोध्यते, न तु व्रजनादिक्रियापेक्षया पूर्वकालत्वम्। ततश्च 'समानकर्तृकयोः' इति क्त्वाप्रत्ययस्य तत्र न प्रसक्तिः। नापि 'विभाषाग्रे' इत्यनेन आभीक्ष्ण्ये तत्राप्राप्तविधिरिति युज्यते। आभीक्ष्ण्ये पूर्वविप्रतिषेधेन 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इत्यस्यैव प्रवृत्तेरिष्टत्वादिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः। **द्वित्वमिति** ॥ 'नित्यवीप्सयोः' इत्यनेनेति शेषः। **स्मृत्वास्मृत्वेति** ॥ नमति शिवम् इत्यनुषज्यते। **पायंपायमिति** ॥ 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक्। **वा दीर्घ इति** ॥ गमेर्ण्यन्ताण्णमुलि 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वे कृते 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घविकल्प इत्यर्थः। **व्यवस्थितेति** ॥ व्याख्यानादिति भावः। **उपसृष्टस्येति** ॥ उपसर्गपूर्वस्येत्यर्थः। जागृधातोर्णमुलि वृद्धिमाशङ्क्य आह। **जाग्र इति** ॥ **ण्यन्तस्याप्येवमिति** ॥ जागृधातोर्णौ वृद्धिं बाधित्वा 'जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु' इति गुणे णिलोपे जागरमित्येव रूपमिति भावः। **न यद्यनाकाङ्क्षे** ॥ **यत्प्राप्तमिति** ॥ क्त्वा णमुल् चेत्यर्थः। **यत्रेति** ॥ यस्मिन्वाक्ये पूर्वोत्तरकालिकक्रियापदे स्तः तद्वाक्यं वाक्यान्तरं नाकाङ्क्षति चेदित्यर्थः। पूर्वोत्तरकालिकक्रियापदद्वययुक्तं वाक्यं वाक्यान्तरं नाकाङ्क्षति चेत् इति यावत्। **यदयमिति** ॥ यदित्यव्ययम्। यदायं भुङ्क्ते ततः परं पठतीत्यर्थः। इदमेकं वाक्यं भुजिपठिक्रियापदद्वययुक्तं न वाक्यान्तरमाकाङ्क्षतीति भावः। **यदयं भुक्त्वा व्रजतीति** ॥ भुजिव्रजिक्रियापदद्वययुक्तमिदं वाक्यम् ततः अधीत इति वाक्यान्तरमाकाङ्क्षति नात्रायं निषेध इति भावः। **विभाषाग्रे** ॥ अग्रे, प्रथम, पूर्व, एषां द्वन्द्वः। अग्रे इत्यव्ययम्। एदन्तं वा निपातनात्। **नानुवर्तते इति** ॥

क्त्वाणमुलौ वा स्तः । अग्रे भोजं व्रजति । अग्रे भुक्त्वा । प्रथमं भोजम् । प्रथमं भुक्त्वा । पूर्वं भोजम्–पूर्वं भुक्त्वा । पक्षे लडादयः । अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति । आभीक्ष्ण्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः । अग्रे भोजंभोजं व्रजति । भुक्त्वाभुक्त्वा ।

३३४६ । कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् । (३-४-२५)

कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये कृञः खमुञ् स्यात् । चौरंकारमाक्रोशति । करोतिरुच्चारणे । चौरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः ।

३३४७ । स्वादुमि (णमुल् ।) (३-४-२६)

स्वाद्वर्थेषु कृञो णमुल्स्यादेककर्तृकयोः पूर्वकाले । स्वादुशब्दस्य मान्तत्वं निपात्यते । अस्वाद्वीं स्वाद्वीं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुंकारं भुङ्क्ते । संपन्नंकारम् । लवणंकारम् । संपन्नलवणशब्दौ स्वादुपर्यायौ । वाऽसरूपेण क्त्वापि । स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते ।

एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । **प्रथमं भोजमिति** ॥ प्रथममिति क्रियाविशेषणम् । **पूर्वं भोजमिति** ॥ पूर्वमिति क्रियाविशेषणम् । **पक्षे इति** ॥ क्त्वाणमुलौ तावदव्ययकृत्त्वाद्भावार्थकौ । यदा तु कर्तृविवक्षा तदा लडादय इत्यर्थः । ननु अग्रेप्रथमपूर्वपदेषूपपदेषु क्त्वाणमुलौ परत्वादाभीक्ष्ण्येऽपि स्यातामित्यत आह । **आभीक्ष्ण्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेनेति** ॥ व्याख्यानादिति भावः । **कर्मण्याक्रोशे** ॥ कर्मणीत्युपपदनिर्देशः । आक्रोश इति द्योत्यार्थ इति मत्वा व्याचष्टे । **कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये कृञः खमुञिति** ॥ स्पष्टत्वात् न व्याख्येयमिति भावः । **चौरङ्कारमिति** ॥ उपपदसमासे 'अरुर्द्विषदजन्तस्य' इति मुम् । **स्वादुमि णमुल्** ॥ स्वादुमीत्यर्थग्रहणम् । व्याख्यानात् । तथा च स्वादुपर्याये उपपद इति लभ्यते । 'कर्मण्याक्रोशे' इति पूर्वसूत्रात् कृञ इत्यनुवर्तते न तु खमुञ्, अस्वरितत्वात् । ततश्च 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इत्यतः णमुलित्यनुवर्त्तते समानकर्तृकयोः 'पूर्वकाले' इति सूत्रञ्च । तदाह । **स्वाद्वर्थेष्वित्यादिना** ॥ ननु स्वादुशब्दस्य स्वादावित्येव निर्देश उचित इत्यत आह । **स्वादुशब्दस्येति** ॥ नन्वत्र खमुञेवानुवर्तताम् । एवञ्च स्वादुमि मान्तत्वनिपातनमपि न कर्तव्यमित्याशङ्क्य स्त्रियां च्व्यन्तमुदाहरति । **अस्वाद्वीमिति** ॥ यवागूमपूपिकामित्यादि विशेष्यम् । अत्र णमुलि विवक्षिते मान्तत्वे निपातिते उदन्तत्वाभावात् 'ओतो गुणवचनात्' इति न ङीप् । खमुञि कृते 'अरुर्द्विषत्' इति मुमि तु स्वाद्विङ्कारमित्येव प्रसज्येत । किञ्च च्व्यन्तस्याव्ययत्वात् 'अरुर्द्विषत्' इति मुम् दुर्लभः, तत्र मुम्विधौ अनव्ययस्येत्यनुवृत्तेः । ततश्च अस्वादुं स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारम्भुङ्क्ते इत्यत्रापि मुम् न स्यात्, खमुञः खित्त्वस्य चोरङ्कारमित्यत्र सावकाशत्वात् । किञ्च 'च्वौ' इति दीर्घापत्तिः । अतो णमुलि स्वादुशब्दे मान्तत्वनिपातनमिति भावः । स्वादुमीत्यर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह । **सम्पन्नङ्कारमिति** ॥ अत्र 'अस्य च्वौ' इति ईत्त्वाभावोऽपि मान्तत्वनिपातनस्य फलं बोध्यम् । **स्वादुपर्यायाविति** ॥ वृत्त्यादिग्रन्थेषु

३३४८ । अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् । (३-४-२७)

एषु कृञो णमुल्स्यात् सिद्धोऽप्रयोगोऽस्यैवंभूतश्चेत्कृञ् । व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथाकारम् । एवंकारम् । कथंकारम् । इत्थंकारम् भुङ्क्ते । इत्थं भुङ्क्त इत्यर्थः । 'सिद्ध–' इति किम् । शिरोऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते ।

३३४९ । यथातथयोरसूयाप्रतिवचने । (३-४-२८)

कृञः सिद्धाप्रयोग इत्येव, असूयया प्रतिवचने । यथाकारमहं भोक्ष्ये किं तवानेन ।

३३५० । कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये । (३-४-२९)

कर्मण्युपपदे णमुल्स्यात् । कन्यादर्शं वरयति । सर्वाः कन्या इत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं यं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः ।

तथादर्शनादिति भावः । **वाऽसरूपेण क्त्वापीति** ॥ यद्यपि 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यतः प्रागेव वाऽसरूपविधिरिति भाष्ये स्थितम् । तथापि तत्रैव भाष्ये 'क्त्वायां वावचनम्' इति क्त्वाप्रत्ययविषये वाऽसरूपविधिप्रवृत्तेर्विशिष्य वचनादिह क्त्वापि भवतीत्यर्थः । वाऽसरूपविधिः स्त्रियामित्यधिकारात् प्रागूर्ध्वञ्च भवतीति पक्षान्तरमपि तत्रैव भाष्ये स्थितम् । तत्पक्षे क्त्वायां वाऽसरूपप्रवृत्तिर्निर्बाधेत्यास्तान्तावत् । **अन्यथैवं** ॥ अन्यथा एवम् कथम् इत्थम् एषामव्ययानां द्वन्द्वात्सप्तमीबहुवचनम् । सिद्धः अप्रयोगः प्रयोगाभावः यस्य कृञः स सिद्धाप्रयोग इति विग्रहः । तदाह । **एषु कृञ इत्यादि** ॥ ननु कृञः अप्रयोगे कथन्तदर्थावगतिः अर्थावगत्यभावे तत्प्रयोगो वा किमर्थ इत्यत आह । **व्यर्थत्वादिति** ॥ निष्फलत्वादिति भावः । अर्थस्याविवक्षितत्वेऽपि णमुल्प्रत्ययसाधुत्वार्थं तत्प्रयोग इति भावः । तदेव दर्शयति । **इत्थं भुङ्क्ते इत्यर्थ इति** ॥ 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इत्यसम्भवान्नानुवर्तते इति भावः । **सिद्धेति किमिति** ॥ सिद्धाप्रयोगश्चेदिति किमर्थमित्यर्थः । भाष्ये अन्यथा कृत्वा चोदितामिति प्रयोगात् समानकर्तृकत्वाभावेऽपि क्त्वाप्रत्ययो बोध्यः । **यथातथयोः** ॥ **इत्येवेति** ॥ यथा तथा अनयोरुपपदयोः कृञः णमुल् स्यात्सिद्धाप्रयोगश्चेत् कृञिति फलितम् । असूयया प्रतिवचनमिति विग्रहः । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । तदाह । **असूययेति** ॥ **कर्मणि दृशिविदोः** ॥ कर्मणीति नार्थनिर्देश इत्याह । **कर्मण्युपपदे इति** ॥ कर्मण्युपपदे तदर्थस्य धात्वर्थं प्रति कर्मभूतस्य साकल्ये गम्ये दृशिविदिभ्यां णमुल् इति फलितम् । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इत्यनुवर्तत एव । **वरयतीति** ॥ 'वर ईप्सायाम्' चुरादौ कथादिरदन्तः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः । विदिं विवृणोति । **जानाति लभते विचारयति वेति** ॥ "सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे । विन्दते विन्दति प्राप्तौ श्यन्लुक्श्नंशेष्विदं क्रमात्" इति प्रागुक्तम् । तत्र सत्तार्थकस्य विदेरिह न ग्रहणम्

३३५१ । यावति विन्दजीवोः । (३-४-३०)

यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावल्लभते तावदित्यर्थः । यावज्जीवमधीते ।

३३५२ । चर्मोदरयोः पूरेः । (३४-३१)

कर्मणीत्येव । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ।

३३५३ । वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् । (३-४-३२)

कर्मण्युपपदे पूरेर्णमुल्स्यादूकारलोपश्च वा समुदायेन वर्षप्रमाणे गम्ये । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । गोष्पदप्रं वृष्टो देवः । 'अस्य' इति किम् । उपपदस्य मा भूत् । मूषिकाबिलप्रम् ।

३३५४ । चेले क्नोपेः । (३-४-३३)

चेलार्थेषु कर्मसूपपदेषु क्नोपेर्णमुल्स्याद्वर्षप्रमाणे । चेलक्नोपं शब्दाययन् वृष्टो देवः । वस्त्रक्नोपम् । वसनक्नोपम् । यथा वर्षणे वस्त्रम् शब्दयते तथाऽवर्षदित्यर्थः ।

३३५५ । निमूलसमूलयोः कषः । (३-४-३४)

कर्मणीत्यवे । कषादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति । अत्र प्रकरणे पूर्वकाल इति न संबध्यते । निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषति । निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः । एकस्यापि धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसंबन्धाद्भेदः । तेन सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः ।

अकर्मकत्वादिति भावः । **यावति विन्दजीवोः** ॥ यावच्छब्दे उपपदे विन्दतेः जीवतेश्च णमुलित्यर्थः । इह पूर्वकाल इति न सम्बध्यते, अयोग्यत्वात् अप्रतीतेश्च । एवमन्यत्रापि । यावज्जीवमधीते यावन्तं कालं जीवति तावन्तङ्कालमधीते इत्यर्थः । 'अकर्मकधातुभिर्योगे' इति कर्मत्वात् यावच्छब्दाद्द्वितीया । **चर्मोदरयोः पूरेः** ॥ चर्मणि उदरे च कर्मण्युपपदे पूरयतेर्णमुलित्यर्थः । **चर्मपूरं स्तृणातीति** ॥ चर्म पूरयन् छादयतीत्यर्थः । **गोष्पदप्रमिति** ॥ पूरेर्णमुलि णिलोपे ऊलोपपक्षे च रूपम् । अत्र वृष्टेर्गोष्पदपूरणक्षमत्वादल्पत्वङ्गम्यते । **अस्येति किमिति** ॥ पूरेरित्यर्थकम् अस्येति किमर्थमित्यर्थः । **मूषिकाबिलप्रमिति** ॥ अस्येत्यनुक्तौ उपपदेऽपि ऊकारस्य लोपः स्यादिति भावः । **चेले क्नोपेः** ॥ चेल इत्यर्थग्रहणम्, व्याख्यानादिति भावः । 'क्नूयी शब्दे' इति चुरादौ । तदाह । **चेलं क्नोपमिति** ॥ क्नोपशब्दार्थं स्फोरयति । **शब्दाययन्निति** ॥ वर्षप्रमाणं स्फोरयितुमाह । **यथा वर्षण इति** ॥ **निमूलसमूलयोः कषः** ॥ निमूले समूले च कर्मण्युपपदे कषेर्णमुलित्यर्थः । **वक्ष्यतीति** ॥ 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' इति णमुल्प्रकृतेरनुप्रयोगं वक्ष्यतीत्यर्थः । **न सम्बध्यते इति** ॥ अयोग्यत्वादप्रतीतेश्च इति भावः । णमुल्प्रकृतेरनुप्रयुज्यमानधातोश्च

३३५६। शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः। (३-४-३५)

एषु कर्मसु पिषेर्णमुल्। शुष्कपेषं पिनष्टि। शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः। चूर्णपेषम्। रूक्षपेषम्।

३३५७। समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः। (३-४-३६)

कर्मणीत्येव। समूलघातं हन्ति। अकृतकारं करोति। जीवग्राहं गृह्णाति। जीवतीति जीवः। इगुपधलक्षणः कः। जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः।

३३५८। करणे हनः। (३-४-३७)

पादघातं हन्ति। पादेन हन्तीत्यर्थः। यथाविध्यनुप्रयोगार्थः सन्नित्यसमासार्थोऽयं योगः। भिन्नधातुसंबंधे तु 'हिंसार्थानां च–' (सू ३३६९) इति वक्ष्यते।

३३५९। स्नेहने पिषः। (३-४-३८)

स्निह्यते येन तस्मिन्करणे पिषेर्णमुल्। उदपेषं पिनष्टि। उदकेन पिनष्टीत्यर्थः।

पौनरुक्त्यम्परिहरति। **एकस्यापीति**॥ निमूलसमूलकषणापेक्षया केवलकषणमन्यत्। यथा इन्द्रो महेन्द्र इति भावः। **तेन सामान्येति**॥ निमूलसमूलकषणात्मकङ्कषणमिति बोधः। यथा महादेवो देव इत्यादाविति भावः। **शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः॥ कर्मस्विति**॥ उपपदेष्विति शेषः। अत्र पिषधातोरनुप्रयोगः। **समूलाकृत**॥ समूल अकृत जीव एषान्द्वन्द्वः। कर्मणीत्येव। समूलादिषु कर्मसूपपदेषु हन् कृञ् ग्रह् एभ्यो णमुलित्यर्थः। यथासङ्ख्यमत्रेष्यते। जीवशब्दस्य भावघञन्तत्वे प्राणधारणं गृह्णातीत्याश्रयणे हन्तीत्यर्थः स्यात्, न तु जीवन्तङ्गृह्णातीत्यर्थः स्यादित्यत आह। **जीवतीति जीव इति**॥ ननु 'अकर्तरि कारके' इति पर्युदासात् कथङ्कर्तरि घञित्यत आह। **इगुपधेति**॥ **करणे हनः**॥ ननु हिंसार्थानां च समानकर्मकाणां इत्यनुपदं वक्ष्यमाणसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह। **यथाविधीत्यादि**॥ कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगसिद्ध्यर्थस्सन् 'उपपदमतिङ्' इति नित्यसमासार्थोऽयमारम्भ इत्यर्थः। अनुप्रयोगार्थो नित्यसमासार्थश्चेति यावत्। हिंसार्थानाञ्चेति सूत्रञ्च कषादिबहिर्भूतं तस्यात्र प्रवृत्तौ तु अनुप्रयोगो न स्यात्। किञ्च 'हिंसार्थानाञ्च' इति सूत्रं 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इत्युत्तरम्पठितम्। तस्यात्र प्रवृत्तौ 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति वैकल्पिक उपपदसमासः स्यादिति भावः। भाष्ये तु अहिंसार्थन्नित्यसमासार्थश्चेति स्थितम्। तर्हि हिंसार्थानाञ्चेत्यस्य को विषय इत्यत आह। **भिन्नेति**॥ णमुल्प्रकृतिभूतहनधात्वपेक्षया धात्वन्तरयोगे तु दण्डोपघातङ्गाः कालयति दण्डेनोपघातमित्यत्र 'हिंसार्थानाञ्च' इत्यस्य प्रवृत्तिर्वक्ष्यते इत्यर्थः। **स्नेहने पिषः॥ उदपेषमिति**॥ 'पेषंवासवाहनधिषु च' इति उदकशब्दस्य

३३६० । हस्ते वर्तिग्रहोः । (३-४-३९)

हस्तार्थे करणे । हस्तवर्तं वर्तयति । करवर्तम् । हस्तेन गुलिकां करोतीत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । पाणिग्राहम् ।

३३६१ । स्वे पुषः । (३-४-४०)

करण इत्येव । स्व इत्यर्थग्रहणम् । तेन स्वरूपे पर्याये विशेषे च णमुल् । स्वपोषं पुष्णाति । धनपोषम् । गोपोषम् ।

३३६२ । अधिकरणे बन्धः । (३-४-४१)

चक्रबन्धं बध्नाति । चक्रे बध्नातीत्यर्थः ।

३३६३ । संज्ञायाम् । (३-४-४२)

बध्नातेर्णमुल्संज्ञायाम् । क्रौञ्चबन्धं बद्धः । मयूरिकाबन्धम् । अट्टालिकाबन्धम् । बन्धविशेषाणां संज्ञा एताः ।

३३६४ । कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः । (३-४-४३)

जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषो वहतीत्यर्थः ।

३३६५ । ऊर्ध्वे शुषिपूरोः । (३-४-४४)

ऊर्ध्वे कर्तरि । ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । वृक्षादिरूर्ध्व एव तिष्ठञ्छुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वमुख एव घटादिर्वर्षोदकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः ।

३३६६ । उपमाने कर्मणि च । (३-४-४५)

उदादेशः । **हस्ते वर्तिग्रहोः** ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी । हस्त इत्यर्थग्रहणम् व्याख्यानात् । तथा च हस्तार्थक इति लभ्यते, करण इत्यनुवर्त्तते, तदाह । **हस्तार्थे करणे इति** ॥ करणकारकीभूतहस्तपर्याये उपपदे ण्यन्तवृतुधातोर्ग्रहधातोश्च णमुलित्यर्थः । **स्वे पुषः** ॥ **अर्थग्रहणमिति** ॥ व्याख्यानादिति भावः । **तेनेति** ॥ स्वरूपे स्वशब्दे स्वपर्याये धनादिशब्दे विशेषेषु स्वविशेषवाचिगवादिशब्देषु चोपपदेषु णमुलित्यर्थः । एतच्च 'स्वं रूपम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्र स्वशब्दे उपपदे उदाहरति । **स्वपोषमिति** ॥ धनेन पुष्णातीत्यर्थः । पर्याये उपपदे उदाहरति । **धनपोषमिति** ॥ स्वविशेष उपपदे उदाहरति । **गोपोषमिति** ॥ **अधिकरणे** ॥ अधिकरणे उपपदे बन्धधातोर्णमुलित्यर्थः । **संज्ञायाम्** ॥ अनधिकरणार्थ आरम्भः । **कर्त्रोः** ॥ 'नशिवहोः' इति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । कर्तरि जीवे उपपदे नशेः कर्तरि पुरुषे उपपदे वहधातोर्णमुलित्यर्थः । **ऊर्ध्वे शुषि** ॥ **ऊर्ध्वे कर्तरीति** ॥ उपपदे शुषेः पूरेश्च णमुलिति शेषः । **उपमाने** ॥ **चात्कर्तरीति** ॥ कर्मणि कर्तरि च उपमाने उपपदे धातोर्णमुलित्यर्थः ।

चान्कर्तरि । घृतनिधायं निहितं जलम् । घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः । अजकनाशं नष्टः । अजक इव नष्ट इत्यर्थः ।

३३६७ । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । (३-४-४६)

यस्माण्णमुलुक्तः स एवानुप्रयोक्तव्य इत्यर्थः । तथैवोदाहृतम् ।

३३६८ । उपदंशस्तृतीयायाम् । (३-४-४७)

इतः प्रभृति पूर्वकाल इति संबध्यते । 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' (सू ७८४) इति वा समासः । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदंशम् । दश्यमानस्य मूलकस्य भुजिं प्रति करणत्वात्तृतीया । यद्यप्युपदंशिना सह न शाब्दस्संबन्धस्तथाप्यार्थोऽस्त्येव, कर्मत्वात् । एतावतैव सामर्थ्येन प्रत्ययः समासश्च । तृतीयायामिति वचनसामर्थ्यात् । ततश्चायमर्थः मूलकेन भुङ्क्ते इति शाब्दान्वये किंकृत्वेत्याकाङ्क्षया उपदश्येति तदेव कर्मत्वेनान्वेति ।

कषादिषु ॥ **यस्मादिति** ॥ धातोरिति शेषः । **णमुलुक्त इति** ॥ 'निमूलसमूलयोः कषः' इत्यारभ्य 'उपमाने कर्मणि च' इत्यन्तैस्सूत्रैरिति शेषः । **तथैवोदाहृतमिति** ॥ निमूलकाषङ्कषतीत्यादीति शेषः । एवञ्च पृथगिह नोदाहर्तव्यमिति भावः । **उपदंशस्तृतीयायाम्** ॥ **सम्बध्यते इति** ॥ मण्डूकप्लुत्येति शेषः । तृतीयान्ते उपपदे उपपूर्वाद्दंशधातोर्णमुल् समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इत्यर्थः । नित्यमुपपदसमासमाशङ्क्य आह । **तृतीयाप्रभृतीनीति** ॥ ननु मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते मूलकेनोपदंशमित्यत्र मूलकस्य उपदंशनं प्रति कर्मत्वात् कथं मूलकात् तृतीया कथं वा उपदंशात् णमुल् इत्यत आह । **दश्यमानस्येत्यादि** ॥ प्रधानक्रियानुरोधात् परत्वाच्चेति भावः । ननु मूलकस्य भुजिक्रियां प्रति करणत्वे उपदंशनेन असामर्थ्यात्समासानुपपत्तिरिति शङ्कते । **यद्यपीति** ॥ उपदंशिना सह मूलकस्य कर्मत्वेनान्वयश्शब्दगम्यो न भवति । तस्य भुजिक्रियां प्रति करणत्वेनान्वयस्योक्तत्वादित्याक्षेपः । समाधत्ते । **तथापीति** ॥ भुजिक्रियां प्रति शाब्दमर्यादया करणत्वेनान्वितस्यापि मूलकस्योपदंशनं प्रति आर्थिकः कर्मत्वान्वयोऽस्त्येव । मूलकस्योपदंशनं प्रति वस्तुतः कर्मत्वस्य सत्त्वादित्यर्थः । नन्वार्थिककर्मत्वान्वयमादाय कथं तृतीया कथं वा णमुल् कथं वा समास इत्यत आह । **एतावतैवेति** ॥ कुत एतदित्यत आह । **तृतीयायामिति वचनसामर्थ्यादिति** ॥ यदि तृतीयान्ते शाब्दान्वय एवात्र विवक्ष्येत, तदा करण इत्येवावक्ष्यत् 'करणे हनः' इतिवदिति भावः । मूलकस्य भुजिक्रियां प्रति करणत्वान्वयश्शाब्दः । उपदंशे कर्मत्वान्वयः आर्थिकः इत्येतदुपपादयति । **ततश्चायमर्थ इति** ॥ मूलकेन भुङ्क्ते इत्यन्वयश्शाब्दः । प्रधानक्रियानुरोधात्परत्वाच्च तृतीयाविभक्तेः प्रवृत्तेरिति भावः । **किंकृत्वेति** ॥ किङ्कृत्वा मूलकेन भुङ्क्ते इत्याकाङ्क्षायां उपदश्येत्यन्वेतीत्यर्थः ॥

३३६९ । हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् । (३-४-४८)

तृतीयान्त उपपदेऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाद्धिंसार्थात् णमुल्स्यात् । दण्डोपघातङ्गाः कालयति दण्डेनोपघातम् । दण्डताडम् । 'समानकर्मकाणाम्' इति किम् । दण्डेन चोरमाहत्य गाः कालयति ।

३३७० । सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः । (३-४-४९)

उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे णमुल्स्यात् । पार्श्वोपपीडं शेते—पार्श्वयोरुपपीडम्—पार्श्वाभ्यामुपपीडम् । व्रजोपरोधं गाः स्थापयति । व्रजेन व्रजे उपरोधं वा । पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति । पाणावुपकर्षम्—पाणिनोपकर्षम् ।

३३७१ । समासत्तौ । (३-४-५०)

तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल्स्यात्संनिकर्षे गम्यमाने । केशग्राहं युध्यन्ते युद्धसंरम्भात् । केशेषु गृहीत्वा । हस्तग्राहम्—हस्तेन गृहीत्वा ।

३३७२ । प्रमाणे च । (३-४-५१)

तृतीयासप्तम्योरित्येव । व्यङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति । व्यङ्गुलेन व्यङ्गुले वोत्कर्षम् ।

तदेवेति ॥ किमुपदश्येत्याकाङ्क्षायां तदेव मूलकमर्थात् कर्मत्वेनान्वेतीत्यर्थः । **हिंसार्थानाञ्च** ॥ **दण्डोपघातङ्गाः कालयतीति** ॥ 'कल विक्षेपे' चुरादिः । तत्रानुप्रयुज्यमानकालयतेरुपहन्तेश्च गावः कर्म । अतस्समानकर्मकत्वमुपहन्तेरिति भावः । **दण्डेनोपघातमिति** ॥ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति उपपदसमासविकल्प इति भावः । **दण्डताडमिति** ॥ 'तड आघाते' चुरादिः । **सप्तम्याञ्चोपपीड** ॥ चात्तृतीयायामिति समुच्चीयते । 'कृष विलेखने' इति धातोरशपि कृतलघूपधगुणस्य कर्षेति निर्देशः । अतस्तौदादिकस्य निरासः । पीड, रुध, कर्ष, एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्यर्थे प्रथमा । पुंस्त्वञ्चार्षम् । उपपूर्वः पीडरुधकर्षः इति मध्यमपदलोपिसमासः । तदाह । **उपपूर्वेभ्य इति** ॥ 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति उपपदसमासविकल्पं मत्वा आह । **पार्श्वयोरुपपीडमिति** ॥ तौदादिकात्तु कृषेः क्त्वाप्रत्यय एव न तु णमुल् । क्षेत्रे उपकृष्य बीजान्यावपति । हलेनोपकृष्येति । यद्यपि तौदादिकोऽपि विलेखनार्थक एव । तथापि क्षेत्रविषयविलेखन एव तस्य प्रवृत्तेरित्याहुः । **समासत्तौ** ॥ समासत्तिपदं विवृणोति । **सन्निकर्षे गम्यमाने इति** ॥ सन्निकर्षोऽव्यवधानेन संयोगः । **केशग्राहमिति** ॥ सन्निकर्षपरमेतत् । अत्यन्तं सन्निहिता युध्यन्ते इत्यर्थः । तदाह । **युद्धसंरम्भादिति** ॥ युद्धातिशयवशाद्योद्धारः परस्परं अत्यन्तं सन्निहिता भवन्तीत्यर्थः । **प्रमाणे च** ॥ **इत्येवेति** ॥ तृतीयान्ते सप्तम्यन्ते चोपपदे धातोर्णमुल् स्यात् प्रमाणे गम्ये इत्यर्थः । ह्रस्वः खण्डः खण्डिका । **द्व्यङ्गुलेनेति**

३३७३ । अपादाने परीप्सायाम् । (३-४-५२)

परीप्सा त्वरा । शय्योत्थायं धावति । एवं नाम त्वरते यदवश्यकर्तव्यमपि नापेक्षते । शय्योत्थानमात्रमपेक्षते ।

३३७४ । द्वितीयायां च । (३-४-५३)

परीप्सायामित्येव । यष्टिग्राहं युध्यन्ते । लोष्टग्राहम् ।

३३७५ । अपगुरो णमुलि । (६-१-५३)

'गुरी उद्यमने' इत्यस्यैचो वा आत्स्याण्णमुलि । अस्यपगारं युध्यन्ते । अस्यपगोरम् ।

३३७६ । स्वाङ्गेऽध्रुवे । (३-४-५४)

द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्णमुल् । भ्रूविक्षेपं कथयति । भ्रुवं विक्षेपम् । 'अध्रुवे' किम् । शिर उत्क्षिप्य । येनाङ्गेन विना न जीवनं तद्ध्रुवम् ।

३३७७ । परिक्लिश्यमाने च । (३-४-५५)

सर्वतो विबाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्ते णमुल्स्यात् । उर:प्रतिपेषं युध्यन्ते । कृत्स्नमुरः पीडयन्त इत्यर्थः । 'उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः' । ध्रुवार्थमिदम् ।

३३७८ । विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ।(३-४-५६)

द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्त उपपदे विश्यादिभ्यो णमुल्स्याद्व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्ये । गेहादिद्रव्याणां विश्यादिक्रियाभिः साकल्येन संबन्धो व्याप्तिः । क्रियायाः पौनःपुन्यमासेवा । 'नित्यवीप्सयोः' (सू २१४०)

'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः' इति टजिति भावः । **अपादाने** ॥ अपादाने उपपदे धातोर्णमुल् स्यात् परीप्सायाङ्गम्यमानायामित्यर्थः । त्वरां दर्शयितुमाह । **एवन्नामेत्यादि** ॥ **द्वितीयायाञ्च** ॥ द्वितीयान्ते उपपदे धातोर्णमुलित्यर्थः । **स्वाङ्गेऽध्रुवे** ॥ अध्रुवे इति छेद इति मत्वा आह । **अध्रुव इति** ॥ ननु शिर उत्क्षिप्येति कथं प्रत्युदाहरणम् । शिरसोऽपि अध्रुवत्वादित्यत आह । **येनाङ्गेनेति** ॥ **परिक्लि** ॥ **उरोविदारमिति** ॥ कृत्स्नमुर इत्यर्थः । **प्रतिचस्कर इति** ॥ कृ विक्षेपे प्रतिपूर्वात्कर्मणि लिट् । सुट्कात्पूर्व इति अडभ्यासव्यवायेऽपीति चानुवृत्तौ किरतौ लवने हिंसायां प्रतेश्चेति सुट् । नखैः प्रतिचिक्षिपे इत्यर्थः । ननु उरःप्रतिपेषमित्यादौ स्वाङ्गत्वादेव पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमित्यत आह । **ध्रुवार्थमिति** ॥ उरो विना जीवनाभावात् उरः ध्रुवमिति भावः । **विशिपति** ॥ **गेहादिद्रव्याणामिति** ॥ तथा च गेहानुप्रवेशमास्ते इत्यत्र सर्वाणि गेहान्यनुप्रविश्येति पुनःपुनर्गेहमनुप्रविश्येति वा अर्थः । उभयथापि न द्वित्वमित्याह

इति द्वित्वं तु न भवति। समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात्। यद्यप्याभीक्ष्ण्ये णमुलुक्त एव, तथापि असति ह्यासेवार्थकणमुलि आभीक्ष्ण्यणमुलः 'तृतीयाप्रभृतीनि' इत्यत्र संग्रहाभावात् उपपदसंज्ञार्थमासेवायामिह पुनर्विधिः। गेहानुप्रवेशमास्ते। गेहं गेहमनुप्रवेशम्। गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम्। एवं गेहानुप्रपातम्। गेहानुप्रपादम्। गेहानुस्कन्दम्। असमासे तु गेहस्य णमुलन्तस्य च पर्यायेण द्वित्वम्।

३३७९। अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु। (३-४-५७)

क्रियामन्तरयति व्यवधत्त इति क्रियान्तरः। तस्मिन्धात्वर्थे वर्तमानादस्यतेस्तृष्यतेश्च कालवाचिषु द्वितीयान्तेषूपपदेषु णमुल्स्यात्। द्व्यहात्यासं गाः पाययति। द्व्यहमत्यासम्। द्व्यहतर्षम्। द्व्यहं तर्षम्। अत्यसनेन तर्षणेन च गवां पानक्रिया व्यवधीयते। अद्य पाययित्वा द्व्यहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः।

३३८०। नाम्न्यादिशिग्रहोः। (३-४-५८)

द्वितीयायामित्येव। नामादेशमाचष्टे। नामग्राहमाह्वयति।

३३८१। अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ।(३-४-५९)

अयथाभिप्रेताख्यानं नाम अप्रियस्योच्चैः प्रियस्य च नीचैः कथनम्।

नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वन्तु न भवतीति ॥ कुत इत्यत आह। **समासेनैवेति** ॥ ननु समासेन कथमिह कथनं व्याप्त्यासेवयोरित्यत आह। **स्वभावत इति** ॥ ननु 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् इह आसेवाग्रहणं व्यर्थम्। न च क्त्वानिवृत्तिः फलमिति शङ्क्यम्। क्त्वाप्रत्ययस्यापि पक्षे इष्टत्वादिति शङ्कते। **यद्यपीति** ॥ समाधत्ते। **तथापीति** ॥ द्वितीयान्तस्योपपदसंज्ञार्थमित्यर्थः। नन्विह आसेवाग्रहणाभावे तत्रोपपदमित्युपपदसंज्ञा कुतो नेत्यत आह। **असति हीति** ॥ यद्यप्यासेवायां णमुल्विध्यभावेऽपि 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इति णमुल् सिध्यति, तथापि 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इति सूत्रे द्वितीयान्तस्य सप्तम्या निर्देशेन ग्रहणाभावादुपपदसंज्ञा न स्यात्। ततश्च 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति उपपदसमासविकल्पो न स्यादिति भावः। **असमासे त्विति** ॥ व्याप्तिणमुलि गेहस्य व्याप्यमानत्वात् द्वित्वम्। आसेवायां णमुलि तु णमुलन्तस्य द्वित्वम्। क्रियापौनःपुन्यस्यैव आसेवात्वादिति भावः। **अस्यतितृषोः** ॥ **द्व्यहात्यासमिति** ॥ द्व्यहमतिक्रम्येत्यर्थः। अतिपूर्वादस्यतेर्णमुल्। **द्व्यहतर्षमिति** ॥ द्व्यहन्तृष्णावतीः कृत्वेत्यर्थः। **नाम्न्यादिशिग्रहोः** ॥ नाम्नि आदिशिग्रहोरिति छेदः। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। द्वितीयान्ते नामन्शब्दे उपपदे आङ्पूर्वकादिशेः ग्रहधातोश्च णमुलित्यर्थः। **अव्ययेऽयथाभि** ॥ अप्रियस्य नीचैः कथनं प्रियस्योच्चैः कथनञ्च अभिप्रेतम् इष्टम्। तद्विपरीतम् अनभिप्रेतम्। तदाह। **अयथाभिप्रेताख्यानं नामेत्यादि** ॥ 'तृतीयाप्रभृतीन्य

उच्चैःकृत्य—उच्चैः कृत्वा। उच्चैःकारमप्रियमाचष्टे। नीचैःकृत्य—नीचैः कृत्वा—नीचैःकारं प्रियं ब्रूते।

३३८२। तिर्यच्यपवर्गे। (३-४-६०)

तिर्यक्छब्द उपपदे कृञः क्त्वाणमुलौ स्तः समाप्तौ गम्यायाम्। तिर्यक्कृत्य गतः। तिर्यक्कारम्। समाप्य गत इत्यर्थः। 'अपवर्गे' किम्। तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः।

३३८३। स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः। (३-४-६१)

मुखतःकृत्य गतः। मुखतः कृत्वा। मुखतः कारम्। मुखतोभूय। मुखतो भूत्वा। मुखतोभावम्।

३३८४। नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे। (३-४-६२)

नाधार्थप्रत्ययान्ते च्व्यर्थविषय उपपदे कृभुवोः क्त्वाणमुलौ स्तः। अनाना नाना कृत्वा नानाकृत्य—नाना कृत्वा—नानाकारम्। विनाकृत्य—विना कृत्वा—विनाकारम्। नानाभूय—नाना भूत्वा—नानाभावम्। अनेकं द्रव्यमेकं भूत्वा एकधाभूय—एकधा भूत्वा—एकधाभावम्। एकधाकृत्य—एकधा कृत्वा—एकधाकारम्। 'प्रत्ययग्रहणम्' किम्। हिरुकृत्वा। पृथग्भूत्वा।

३३८५। तूष्णीमि भुवः। (३-४-६३)

तूष्णींशब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्तः। तूष्णींभूय—तूष्णीं भूत्वा—तूष्णींभावम्। भूग्रहणं कृञो निवृत्त्यर्थम्।

न्यतरस्याम्' इति समासविकल्पं मत्वा आह। **उच्चैःकृत्य-उच्चैः कृत्वेति** ॥ समासपक्षे ल्यबिति भावः। **उच्चैःकारमिति** ॥ अत्र समासतदभावयोर्नास्ति विशेषः। स्वरे तु विशेषः। **तिर्यच्यपवर्गे** ॥ 'तिरश्चीति भवितव्यम् सौत्रो निर्देश' इति भाष्यम्। अपवर्ग इत्यस्य विवरणम्—**समाप्ताविति** ॥ **स्वाङ्गे तस्प्रत्यये** ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठीद्विवचनम्। तस् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिः। तस्प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे उपपदे कृञो भुवश्च क्त्वाणमुलावित्यर्थः। इह न यथासङ्ख्यं व्याख्यानात्। **नाधार्थ** ॥ 'विनञ्भ्यान्नानाञौनसह' इति सूत्रे असहत्वे विनञ्भ्यान्नाप्रत्ययो विहितः। 'सङ्ख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययो विहितः। तस्य अर्थः इव अर्थो यस्य सः धार्थः। नाप्रत्ययो धार्थकश्च प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिः। तदाह। **नाधार्थप्रत्ययान्ते इति** ॥ नाप्रत्ययान्ते धार्थप्रत्ययान्ते उपपदे इत्यर्थः। अर्थग्रहणं धाप्रत्ययमात्रेऽन्वेति। तेन धमुञोऽपि ग्रहणं लभ्यते। नाप्रत्यये त्वर्थग्रहणन्नान्वेति। नाप्रत्ययान्ते धार्थप्रत्ययान्ते च्व्यन्तविषये उपपदे इत्यर्थः। अत एव भाष्ये अर्थग्रहणङ्किम्। द्विधाकृत्य—द्वैधङ्कृत्येत्येवोक्तम्। **तूष्णीमि भुवः** ॥ ननु 'स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः' इत्यतः अनुवृत्त्यैव

३३८६ । अन्वच्यानुलोम्ये । (३-४-६४)

अन्वक्छब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्त आनुकूल्ये गम्यमाने । अन्वग्भूय आस्ते । अन्वग्भूत्वा—अन्वग्भावम् । अग्रतः पार्श्वतः पृष्ठतो वानुकूलो भूत्वा आस्त इत्यर्थः । 'आनुलोम्ये' किम् । अन्वग्भूत्वा तिष्ठति । पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः ।

इति कृदन्तप्रकरणम् ।

इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।
विस्तरस्तु यथाशास्त्रं दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥
भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी ।
प्रीत्यै भूयाद्भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ॥

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्धं समाप्तम् ।

सिद्धे भूग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । **कृञो निवृत्त्यर्थमिति** ॥ **अन्वच्यानुलोम्ये** ॥ अनूचीत्येव वक्तुमुचितं सौत्रोऽयं निर्देशः । तिर्यच्यपवर्गे इतिवत् । आनुलोम्यं आनुकूल्यम् । **पृष्ठतो भूत्वेति** ॥ अग्निप्रथमाः प्रतिपद्यन्ते अन्वगध्वर्युरित्यादौ अन्वक्छब्दस्य पृष्ठभागे प्रसिद्धेरिति भावः ॥—इत्युत्तरकृदन्तप्रकरणम् ॥

इति श्रीमत्सन्ततसन्तन्यमानश्येनकूर्मषोडशाररथचक्राकारादिबहुगुणविराजमानप्रौढापारिमित
महाध्वरस्य श्रीशाहजी शरभजी तुक्कोजी भोसलचोळमहीमहेन्द्रामात्यधुरन्धरस्य श्रीमत
आनन्दरायविद्वत्सार्वभौमस्याध्वर्युणा पञ्चपुरुषीपोष्येण बाल्य एव तद्दयानिर्वर्ति-
तापरिमिताग्निविजृम्भितवाजपेयसर्वपृष्ठाप्तोर्यामप्रमुखमखसन्तर्पितशतमख-
प्रमुखबर्हिर्मुखेन पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणाग्रजन्मविश्वेश्वरवाज-
पेययाजितो लब्धविद्यावैशद्येन अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्ति-
निर्माणप्रकटितसर्वतन्त्रस्वातन्त्र्येण बोधायनापस्तम्ब-
सत्याषाढभारद्वाजकात्यायनाश्वलायनद्राह्याय-
णादिकल्पसूत्रतद्भाष्यपारीणमहादेववाज-
पेययाजिसुतेन अन्नपूर्णाम्बागर्भजातेन
वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिता-
यां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायां उत्तरार्धम्
॥ सम्पूर्णम् ॥

॥ बालमनोरमा सम्पूर्णा ॥